

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ EĞİTİMİ
ANA BİLİM DALI
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ EĞİTİMİ
BİLİM DALI

ORTAOKUL 5. SINIF DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK
BİLGİSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA YER ALAN DİNİ
KAVRAMLARIN ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Emel TORUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Fikret KARAPINAR

KONYA 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emel TORUN
	Numarası	118310011014
	Ana Bilim Dalı	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi
	Bilim Dalı	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tezin Adı	Ortaokul 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Yer Alan Dini Kavramların Öğrenci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atf yapıldığını bildiririm.

14 /11/2019
Emel TORUN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emel TORUN
	Numarası	118310011014
	Ana Bilim Dalı	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi
	Bilim Dalı	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR
	Tezin Adı	Ortaokul 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Yer Alan Dini Kavramların Öğrenci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Din Eğitiminde Öncelikler başlıklı bu çalışma 14/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	Ünvanı Adı Soyadı	İmza
Danışman	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Fatih TURANALP	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BAŞKONAK	

ÖNSÖZ

Din, insanın doğumu ile başlayıp ölümüne kadar her daim içinde bulunduğu bir olgudur. İnsan doğumla başlayan bir gelişim sürecine adım atar. Bu gelişim biyolojik, zihinsel, sosyal, ahlaki ve dini çeşitlilik gösterir. Bu gelişim özellikleri bazı iç ve dış etkenlerden etkilenerek bireydeki gelişim sürecine olumlu ya da olumsuz yön verir. Bireydeki gelişim süreçlerinin içsel bir zemini olduğu kadar dışsal bir etki faktörü de vardır. Özellikle bireyin sosyal, ahlaki ve dini gelişimi dış faktörlerden en çok etkilenen gelişim özellikleridir. Bu gelişim özelliklerinin olumlu bir şekilde yön bulması için bireyin dışarıdan aldığı etkilere çok dikkat edilmesi gerekir. Özellikle belirli bir yaş aralığında başlayan dini ilgi ve tutumun sağlıklı bir şekilde karşılanması bireyin dini gelişimi için çok önemlidir. Gerek aile tarafından gerekse eğitim-öğretim faaliyeti yapan kurumlarda bireyin zihinsel gelişimine uygun, onun bu ihtiyacını doyurucu bir destek verilmesi gerekir. Bu şekilde bireyin dini gelişiminin temelleri sağlam bir şekilde atılmış olur. Dini gelişimin sağlıklı bir gelişme gösterdiği bireyde ahlaki tutum ve davranışlar da olumlu yönde gelişecektir. Bu da daha huzurlu bir toplumun oluşmasına büyük katkı sağlayacaktır. İşte bu yüzden ki dini gelişimde, din eğitiminin önemi çok büyüktür. Bu çalışmada, ortaokul kademesinin ilk basamağındaki öğrencilerin aldıkları din kültürü ve ahlak bilgisi dersindeki kavramlardan neler anladıkları, dersin ve öğretim programının amacına ne düzeyde ulaştığı merakı ile yapılmıştır.

Ortaokul 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Yer Alan Dini Kavramların Öğrenci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi konulu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi açıklanırken ikinci bölümde çalışmada izlenen yöntem açıklanmıştır. Son bölümde ise öğrenci görüşlerine yer verilmiştir.

Çalışmada her zaman destek ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Fikret KARAPINAR hocama teşekkür ederim. Çalışma esnasında yardımcı olan arkadaşlarıma ve değerli öğrencilerime teşekkür ederim.

ÖZET

Bu araştırma, Ortaokul 5. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında yer alan on dini kavramı öğrenci görüşleriyle değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. 2018-2019 eğitim-öğretim yılında Kahramanmaraş'ın Onikişubat İlçesi'nde Ilıca Ortaokulu'nda, 5. sınıflardan seçilen yirmi öğrenciye öğretim programında yer alan kavramlarla ilgili önceden hazırladığımız sorulara verdikleri cevaplar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu tez, giriş bölümü takiben üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kavramsal çerçeve kapsamında, bilişsel, ahlaki ve dini gelişim teorileri ile ilgili yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde kavram öğretimine de değinilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümde, kullanılan yöntem açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise öğrenci görüşlerinin sonucu oluşan bulgular ve yorumlar ortaya konmuştur. Son olarak öğretim programı ve öğrencilerin kavramlarla ilgili görüşleri değerlendirilmiştir.

Öğrencilerin kavramları, ders kitabının anlatımına uygun olarak büyük ölçüde kavradıkları görülmüştür. Bu çalışmada, öğretim programının tekrar düzenlenmesi konuların sadeleştirilmesi ve açıklamaların arttırılması 5. sınıf düzeyinde olumlu sonuç verdiği görülmüştür. Bazı öğrencilerin kavramları daha kolay algılamasında ve daha iyi ifade edebilmesinde hazırbulunuşluğun etkisi görülmüştür.

Anahtar Kelimeler; 5. Sınıf Öğrencileri, Dini Kavramlar, Bilişsel, Ahlaki ve Dini gelişim, Kavram Öğretimi, Öğretim Programı

ABSTRACT

This search, was prepared to evaluate ten religious concepts in the 5th grade Religious Culture and Ethics Curriculum with the views of students. In the 2018-2019 academic year, twenty students selected from İlica Secondary School in Onikişubat District of Kahramanmaraş were the result of their answers to the questions we prepared about the concepts in the curriculum.

This thesis consists of three chapters followed by an introduction. In the first chapter, the studies on cognitive, moral and religious development theories are discussed. In this section, concept teaching is also mentioned. In the second part of the research, the method used is explained. In the third part, findings and interpretations that are the result of the students' opinions are presented. Finally, the curriculum and students' opinions about the concepts were evaluated.

It was seen that the students comprehended the concepts to a great extent in accordance with the narration of the textbook. In this study, it was seen that reorganizing the curriculum, simplifying the subjects and increasing the explanations yielded positive results at the 5th grade level. The effect of readiness has been seen in some students' understanding of concepts more easily and expressing them better.

Key Words; 5th Grade Students, Religious Concepts, Cognitive, Moral and Religious Development, Concept Teaching, Curriculum

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
4. Araştırmanın Varsayımlar.....	4
5. Araştırma Hakkında Yapılan Benzer Çalışmalar	4
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	7
1.1. Gelişim	8
1.1. Bilişsel gelişim	9
1.1.1. Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramı.....	10
1.2.2. Vygotsky'nin Sosyo-Bilişsel Gelişim Kuramı.....	18
1.2.3. Bruner'in Bilişsel Gelişim Kuramı	23
1.3. Ahlak Gelişimi	24
1.3.1. Piaget ve Ahlak Gelişimi	26
1.3.2. Kohlberg ve Ahlak Gelişim Kuramı	30
1.3.3. Gilligan ve Ahlak Gelişimi	33
1.4. Dini Gelişim	34
1.4.1. Fowler ve İnanç Gelişimi	36
1.4.2. Ronald Goldman ve Dini Düşüncenin Gelişimi.....	39
1.4.3. Gordon Allport ve Dini gelişim	42
1.4.5. Kuran-ı Kerim'e Göre Din Duygusu ve Dini Gelişim	47

1.5. Kavram Öğretimi.....	48
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	51
2.1. Araştırmanın Modeli.....	51
2.2. Araştırmaya Katılanların Nitelikleri	51
2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi.....	53
3. BULGULAR VE YORUMLAR.....	54
3.1. Allah Kavramı ile ilgili Bulgular	54
3.2. Allah'ın Sıfatları İle İlgili Bulgular	59
3.3. Tevhit Kavramı İle İlgili Bulgular	63
3.4. Melek Kavramı İle İlgili Bulgular	67
3.5. Cennet Kavramı İle İlgili Bulgular	71
3.6.Cehennem Kavramı İle İlgili Bulgular	76
3.7. Peygamber Kavramı İle İlgili Bulgular	81
3.8. Dua Kavramı İle İlgili Bulgular.....	86
3.9. Adap Kavramı İle İlgili Bulgular	92
3.10. Doğruluk Kavramı İle İlgili Bulgular	96
SONUÇ.....	101
ÖNERİLER.....	104
KAYNAKÇA	105

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu

İnsan, yaratılış özelliği olarak bilinçli bir biçimde etkilenmeye, davranış kazanmaya ve davranışlarını değiştirmeye müsait bir varlıktır. Tarih boyunca yapılan değişik tanımlamalar, insanı diğer yaratılan varlıklar arasından ayırt ederken; gülen, konuşan, alet yapan, düşünen vb. ifadeler kullanmıştır. Bu tanımlara eklenen bir diğer ifade ise eğitim alan ve eğitim veren şeklindedir (Bilgin ve Selçuk,1999: 25). Eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak davranış oturturma sürecidir (Aydın, 2009: 5). Eğitim, bireyin doğumundan ölümüne kadar süregelen bir süreçtir. Bu süreç bireylere çeşitli bilgi, beceri, tutum ve değerleri kazandırır (Erden, 2017: 13). Eğitimin sürecinin çeşitli alanları vardır. Bu alanlardan birisi de din eğitimidir. Din eğitimi, insanın kutsal ile ilgili davranışlarının geliştirilmesi sürecidir. (Tosun, 2010: 23). Din eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan öğretim programlarıyla öğrenciye verilmektedir.

Öğretim programları salt bilgi aktaran bir yapıdan ziyade bireysel farklılıkları, gelişim dönemlerini dikkate alan, değer ve beceri kazandırma hedefli, sade ve anlaşılır bir yapıda hazırlanmıştır. Öğretim programları, insan gelişiminin belirli bir dönemde sonlanmadığı ve gelişimin hayat boyu sürdüğü ilkesi ile hazırlanmıştır. Gelişim dönemleri ardışık ve değişmeyen bir sıra izler. Her evrede olup bitenler takip eden evreleri etkiler. Öte yandan bu ardışıklık belirli yönelimlerle karakterize edilir: basitten karmaşığa, genelden özele ve somuttan soyuta doğru gelişim gibi. Program geliştirme sürecinde söz konusu yönelimler hem bir alandaki yeterliliği oluşturan kazanım ve becerilerin ön şart ve ardılığı noktasında dikkate alınmış hem de sınıflar düzeyinde derslerin dağılımlarında ve birbirleriyle ilişkilerinde göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple öğretim programlarında, her yaş döneminde bireylerin gelişim özelliklerini dikkate alarak destekleyici hazırlanmıştır¹.

¹ bk. MEB. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2018-2019 Öğretim Programı

Bu amaç doğrultusunda bir taraftan farklı konu ve sınıf düzeylerinde sarmal bir yaklaşımla tekrar eden kazanımlara ve açıklamalara, diğer taraftan bütünsel ve bir kerede kazandırılması hedeflenen öğrenme çıktılarına yer verilmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı bu hedef ve amaçlar doğrultusunda hazırlanmaktadır.

Din eğitimi, devlet kurumlarında 4. sınıftan itibaren verilmektedir. 4. sınıf konularında öğrenciye dinin ana prensipleri detaya girilmeden verilmektedir. 5. sınıftan itibaren Allah'ın varlığı, birliği zati-subuti sıfatları ve bazı temel dini kavramların olduğu soyut ifadelerin bulunduğu konular işlenmektedir².

Kavram öğrenme hayat boyu devam eden ve düşünme var olduğu sürece var olacak olan bir süreçtir. Kavramlar konunun anlaşılmasında, mesajın alınmasındaki en önemli anahtardır. Kavramlar bilginin öğrenilmesi ve yeniden üretilmesinde aracı olan önemli bilgi formlarıdır. Kavramlar dünyayı anlamlandırma ve ilkeler geliştirmede de etkilidir. Dolayısıyla eğitim çoğu zaman kavramların öğrenilmesiyle ilgilidir (Akyürek, 2004: 22).

Çocukta zihin gelişimi somuttan soyuta doğru olmaktadır. İnsanın her zaman somut olarak gördüğü, algıladığı şeyleri, onların soyut kavramlarla anlatılmasından daha kolay öğrenir (Aydın, 2009: 16). Piaget'e göre, soyut işlemler dönemi insan düşüncesinin gelişim evresinin sonuncudur. Soyut düşünebilme 11-12 yaşlarda kazanılmaya başlanır. Soyut işlemler dönemine geçmiş bir çocuk kavramlar semboller gibi somut olmayan ifadeleri anlamaya başlar. 4. sınıftan itibaren başlayan din eğitiminde 5. sınıfla birlikte soyut kavramlar ders kitaplarında yoğun hale gelmeye başlar. 5. sınıf ise somuttan soyuta geçişin başladığı gelişim evresidir. Bu nedenle 10-11 yaş aralığında bulunan 5. sınıf öğrencilerin soyut olan dini kavramları hangi seviye de anladıkları araştırılması gereken bir konu olmuştur.

Bu çalışma teorik ve uygulama olmak üzere iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Teorik bölümde araştırmanın kuramsal çerçevesi ele alınmaktadır. Gelişim ve öğrenme kuramları, gelişim dönemlerine göre açıklanmıştır. Gelişim kuramları, bilişsel gelişim, ahlak gelişimi ve dini gelişim olmak üzere üç başlık altında

² bk. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5.Sınıf Ders kitabı (2018). Ankara: Dikey Yayıncılık

çalışılmıştır. Ayrıca araştırmada kavramların önemli bir yeri olduğu için kavram öğretiminden de bahsedilmiştir. Uygulama bölümünde ise yirmi 5. sınıf öğrencisi ile görüşme yapılmış ve önceden belirlediğimiz müfredatta yer alan kavramlarla ilgili görüşleri istenmiştir. Bu görüşmede verilen cevaplarla 5. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programında yer kavramlarla ilgili görüşleri sonucunda bulgular elde edilmiştir. Nihayetinde sonuçlar değerlendirilerek bulgulara yönelik öneriler sunulmuştur.

Bu çalışmanın temel problemi, modern gelişim teorilerine göre somut işlemler basamağında olan 5. sınıf öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programında bulunan dini kavramları nasıl ve ne düzeyde anladıklarıdır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İnançlı bir toplumda dünyaya gelen çocuk çevresinde duyduğu kavramları merak eder ve ebeveynlerine sorarak bu merakını gidermeye çalışır. Bu yüzden çocuk okulda din eğitimi almaya başladığı süreçte dinle ilgili bazı soyut kavramları kısmen bilmektedir. Okullarda ise artık bu bilgi sistemli bir şekilde verilmeye başlanmaktadır.

Dini düşüncenin gelişmesi bireyin bunu anlayarak kavrayarak özümsemesi şüphesiz din eğitiminin en temel amaçlarından biri olmuştur. Din eğitiminin bireyin hayatını etkilemesinden ötürü bu eğitim verilirken belirli bir özen ve hassasiyetin gösterilmesi gerektiği aşikârdır. İçeriğinde genellikle soyut ifadelerin bulunduğu din eğitiminde konuların içeriği, verildiği yaş aralığı ve konuların anlatım şekli çocuğun konuları anlaması ve kavraması noktasında çok önemli faktörlerdir.

Bu çalışmanın amacı, öğrencilerin yaşadığımız toplumdan dolayı aşına oldukları dini kavramları, öğretim programlarıyla bir ders adı altında ne düzeyde ve nasıl anladıklarını kendi görüşleriyle tespit etmeye çalışmaktır.

3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Sürekli değişim ve gelişim yaşayan insanın dine bakış açısı da zamana ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Kişinin içinde bulunduğu sosyal çevre

hayatının her alanını etkilemektedir. Sosyalleşme sürecinde bireyin dini inancı veya din anlayışı da yaşadığı çevreden büyük ölçüde etkilenmektedir. Ayrıca her insanın anlama ve algılama düzeyleri farklıdır. Araştırma, öğretim programını temel alınmış kavramlar oradan seçilmiştir. Araştırmanın öğretim programını odaklı olması çalışmayı tek bir yöne odaklamıştır. Bu da araştırmanın en büyük sınırlılığı olmuştur. Ayrıca bu çalışma nitel bir çalışma olup sınırlılıkları şu şekildedir.

Araştırmamız;

- Kahramanmaraş Onikişubat ilçesinin merkez okulundaki 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında 5. sınıfta öğrenim gören yirmi öğrenci ile sınırlandırılmıştır.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders müfredatlarındaki 10 kavramla sınırlandırılmıştır. Kavramlar; Allah, Allah'ın Sıfatları, Tevhid, Peygamber, Melek, Cennet, Cehennem, Adap, Dua, Doğruluk.
- Araştırma, gözlemlenebilen saha ve zaman aralıklarıyla sınırlıdır.

4. Araştırmanın Varsayımlar

- Sorulan soruların öğrenciler tarafından içtenlikle yanıtlandığı varsayılmıştır.
- Araştırmada önceden yapılan bilgilendirenin öğrencilerin soruları anlamaları için yeterli olduğu ve öğrencilerin benzer algı/ifade becerisine sahip oldukları varsayılmıştır.
- Araştırmada kullanılan soruların çalışmanın yapısına ve usulüne uygun olduğu, ölçmede yeterli olduğu varsayılmıştır.

5. Araştırma Hakkında Yapılan Benzer Çalışmalar

1. Kerim Yavuz 1983 yılında 7–12 yaş çocuklarında dini duygu ve düşüncenin gelişmesini ortaya koyan bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmada çocukların Allah tasavvuru ile ilgili bulgular şunlardır:

Araştırmada yöneltilen “Allah denince aklına neler geliyor? O’nun nasıl bir şey zannediyorsun? Bildiklerini söyler misin?” biçiminde düzenlenmiş sorulara çocukların verdikleri cevaplar yaş, cinsiyet ve çevre faktörleri de göz önünde bulundurularak altı ana grupta toplanmıştır.

a. Tanrı'nın ilahi bir varlık olarak tasavvur edilmesi: Burada, genellikle Tanrı'nın yüceliği, büyüklüğü ve gücü dile getirilmiştir. "Çok büyüktür", "herkesten, her şeyden büyüktür", "Çok büyük, çok kuvvetli, ulu bir varlık", "hiç kimseye benzemez", "Allah çok büyük, ne kadar büyük bilemem".

b. Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olarak tasavvur edilmesi: Allah basta çocuğun ve yakınlarının, diğer insanların ve canlıların, nihayet bütün varlıkların yaratıcısıdır. "O, beni yaratmış; ben, O'nun kuluyum", "Allah, bizi yarattı, anne verdi, baba verdi, kardeş verdi", "O, bizi, her şeyi yaratmıştır", "dağları, düzlükleri, hayvanları, kuzuları yaratmıştır".

c. Allah'ın, yaşatıcı, yardım edici, istekleri karşılayıcı, koruyucu ve gözetici özellikleri ile ifade edilmesi: "O, bizi büyütüştür", "O, bize istediklerimizi veriyor", "çocuktuk, O büyüttü; açtı, O doyurdu, adam etti; hepimize yardım etti", "ne istedikse verdi verdikleriyle karınlarımızı doyuruyoruz", "portakal verdi, armut, elma, erik verdi, fasulye, patates soğan verdi".

d. Allah'ın fiillerinin dile getirilmesi: Allah dilediğini, istediğini yapar, her şeyi görür, duyar, O'ndan hiçbir şey saklanamaz. "Allah her şeyi bilir, görür, O'na gizli yoktur, küçücük fısıltıyı bile duyar", "evin içinde olanları bile bilir", "Allah her şeyi bilir, ne yaparsan görür, kendisini görünmez", "O, ne isterse verir", "Allah çok güçlü, binaları yıkar, deprem yapar, isterse başka kötülükler yapar".

e. Allah'ın kişi ve toplum hayatını düzenleyen varlık olması: "O, doğru yolu gösterir, iyileri ödüllendirir, kötülerini cezalandırır", "O, iyileri korur, kötülerini cehenneme atar" "kitap, Peygamber verdi, onlar bize doğru yolu gösterir", "biz doğru olursak cennete gideriz", "ekmeğe küfür edersen Allah tas eder", "Allah iyi şeylere izin verir, kötülerini yasaklar".

Yine aynı araştırmada deneklere: Sence, Allah nerededir? Bana söyler misin? biçiminde bir soru yöneltilmiştir. Çocukların verdikleri çeşitli cevaplardan tipik olanları şunlardır: "Allah göktedir", "Üstümüzde", "gökyüzünde", "havada", "nerede dersin, O oradadır", "gökyüzünün en yüksek katındadır", "yücelerde", "bulutların ötesinde", "cennette", "iyi kalpli insanların kalplerinde", "O'nun nerede olduğu bilinemez", "Allah göktedir", "dünyadan çok yukarıdadır", "her yerededir".

Yavuz bu cevapların değerlendirilmesini yaparken şunları belirtmektedir: "7-9 yaşında çocuklar Allah'ı genellikle gökte tasavvur etmektedirler. Köy çocukları

arasında bu durum çok daha belirgindir. 10–12 yas gruplarında ise, Allah’ın “gökte” tasavvur edilmesi yerine, O’nun “her yerde” olacağı tasavvuru ilk sırayı almaya başlamıştır ki, bu önemli bir gelişmedir³. Bu gelişme, soyut işlemler dönemine geçişin önemli bir işaretidir.

2. Osman Taştekin: 2002 yılında Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavramların Öğretimi konusunu çalışmıştır. Araştırmada somut düşünceden soyut düşünceye geçiş evresinde olan ergenlik öncesi ve başlangıcında olan çocuğuna kıyamet ve ahiretle ilgili kavramların öğretimi araştırılmıştır.

Araştırmada öğrencilerle ilgili bulgular yüzdelik dilimlerle aktarılmıştır.

a. Öğrenciler konulara yoğun ilgi göstermektedir (%60.9)

b. Öğrenciler, bilgilerin hangi kaynaklar kullanılarak aktarıldığını bilmemektedir (%47.5).

c. Öğrenciler, bu konuları kendilerine aktaran öğretmen, din adamı ve aile büyükleri arasında ayırım yapmamakta, her birini doğru bilgi verenler arasında görmektedirler (%56.9)

d. Öğrenciler, konularla ilgili sorularına doyurucu cevaplar alamamakta (%61), ancak soru sormak dışında ilgili kitaplara başvurarak öğrenmeyi de denememektedir (%60.2)

e. Öğrenciler bu konularda bilgilendirilirken anlatımların doğruluğunu kabul etmekte ancak bilgilerden kaynaklanan korku duygusunu yaşamaktadırlar (%49.4)⁴

3. Nesrin Ayaydın 2012 yılında Din Öğretiminde Soyut Kavramların Öğretilmesiyle İlgili Problemlerin İncelenmesi konusunu araştırmıştır. Araştırmada, din öğretiminin temelini oluşturan ilköğretim çağında, özellikle ikinci kademedeki öğrencilere Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde geçen soyut kavramları öğretmede öğretmenlerin karşılaştığı problemler ele alınmıştır.

Araştırmada Esenler bölgesinde fiilen görev yapmakta olan 25 öğretmenle, bizzat görüşmek suretiyle yarı-yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin verdikleri cevaplardan elde edilen bulgular ışığında

³ Bk. Yavuz, Kerim (2012). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (3.Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

⁴ Bk. Taşpınar, Osman (2002). *Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavram Öğretimi* (1.Baskı). Samsun: Palmiye Yayınları

Öğrencilerin ilgisini çeken soyut kavramların, daha çok merak ve korku unsuru kavramlar olduğu, soyut kavramlarla ilgili bilgi edinme amaçlı çok fazla soru sormadıkları, aile, medya, çevre, internet gibi kaynaklardan öğrenerek etkilendikleri ve korktukları soyut varlıklar konusunda derste daha çok ilgili oldukları sonucuna varılmıştır. Öğrenciler soyut kavramlardan hayatlarıyla ilgili olanları veya korktuklarını daha çok merak etmekte, diğer kavramlarla pek ilgilenmedikleri görülmüştür

Öğrencilerin, ahlaki kavramları öğrenme konusunda fazla ilgili olmadıkları görülmüş öğretmenler ahlaki kavramların öğrenci davranışına yansımadığını ifade etmişlerdir. Öğretmenlerin öğrencilerde ahlaki kavramları davranışa dönüştürme konusunda zorlandıkları sonucuna varılmıştır.

Ayrıca çalışmada ders saatlerinin yetersiz olduğu, daha önce kazanılmış yanlış bilgilerin değiştirilmesinde zorluklar yaşandığı, soyut kavramların anlatımında öğretmenin tecrübesinin ve yeteneğinin de oldukça önemli olduğu vurgulanmıştır.

Çalışmanın neticesinde, soyut kavramların, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersini olumsuz etkilemediği, aksine derse ilgiyi artırdığı görülmüştür. Öğrencilerin derse olan ilgisinin ve sevgisinin yüksek olduğu görülmüş, bunun nedeninin ise daha çok öğretmen-öğrenci ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Soyut kavramları öğretmede kullanılan yöntemin önemli olduğu, konu ne olursa olsun doğru yöntem kullanıldığı müddetçe başarılı olunacağı sonucuna varılmıştır⁵.

⁵ Bk. Ayaydın Nesrin, (2012). ” *Din Öğretiminde Soyut Kavramların Öğretilmesiyle İlgili Problemlerin İncelenmesi*” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.)

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Gelişim

Gelişim, bireyin bedeninde ve davranışında ortaya çıkan ileriye dönük değişimlerdir. Bu değişimler, birbiriyle uyumlu, düzenli bir süreklilik gösterir (Özyurt, 2015: 3). Bu değişimlerin meydana gelme sürecinde bireyin, belli başlı gelişim görevleri vardır. Bireyin bu görevleri yerine getirebilmesi için; büyümesi, olgunlaşması, gerekli bilgi ve beceriyi kazanması gerekir. Böylece birey, gelişim görevini yerine getirmek için hazır hale gelir (Başaran, 2005: 42). Gelişim, sürekli olarak ileriye dönüktür. Her bir gelişim görevi birbiriyle ilişkilidir. Bundan dolayı ortaya çıkan değişiklikler arasında da ilişki vardır. (Yavuzer, 2016: 24). Bu ileri doğru olan gelişim pozitif (olumlu) yönde bir harekettir (Arı, 2008: 38). Gelişim, içerisine sosyal, psikolojik bilişsel ve ahlaki kavramları alarak kapsamlı bir süreci oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra gelişim; büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk ve öğrenme kavramlarını da içine alan bir kavramdır (M. Selçuk. 1990: 24). Gelişimin bütün bu yüzleri arasında sıkı bir ilişki ve bütünleşme vardır (Yavuzer, 2016: 24). Cüceloğlu'na göre gelişim, çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Psikologlar ve biyologlar gelişim sürecine şu üç temel açıdan bakarlar. Bunlar; biyolojik süreç olarak gelişim, çevrenin etkisi altında yapılaşan gelişim ve bu iki gelişim açısının etkileşimi sonucu ortaya çıkan gelişimdir (Cüceloğlu, 2007: 332).

Bu açıların her biri gelişim olayının farklı yönlerine ağırlık verirler ve kendilerine özgü bir kuramsal yaklaşım kullanırlar. Bu kuramların hepsi gelişimi farklı yönlerden incelemektedir. Fakat hiçbir kuram gelişimi tek başına açıklayamadığı için gelişimi bir bütün olarak incelemek gerekmektedir. Gelişimin konusu insan olduğu için bu kuramlar zamana, kültüre ve çevreye göre değişiklik göstermiştir. Bütün bu faktörlere rağmen şunu açık şekilde ifade edebiliriz; insanın gelişimi, rastgele değildir, ilkelidir (Başaran, 2005: 55). İnsan gelişimi dinamik bir yapıda, ilkel bir şekilde süreklilik arz eder.

İnsanın gelişimindeki süreklilik, belirli aşamaları içermektedir. Bu aşamalar bazen hızlı ilerleme gösterirken, bazen de yavaşlamaktadır. Hızlı ilerleme gösterilen

dönemlere, evre denir. Evreler belirli bir gelişim hızını ve yaşını göstermektedir. Her gelişim evresinin kendine özgü özellikleri vardır. Gelişim psikologları bunlarla ilgili çalışmalar yaparak önerilerde bulunmuşlardır (Başaran, 2005: 58). Bu gelişim evreleri ve bunlar için gelişim görevi önerileri, gelişimi daha iyi açıklamayı hedefleyen kuramlar/yaklaşımlardır. Allport'a göre bir kuram, sağduyu ile edinilmiş izlenimlerin anlaşılmasını, yordanmasını ve kontrol edilmesini açıklamayı amaçlar. Bir gelişim kuramı, gelişimi açıklamak için tasarlanmış birbirleri ile ilişkili ifadeler bütünüdür biçiminde tanımlanabilir (Özyurt, 2015: 15). Bu kuramların her biri gelişimi farklı açıdan incelemiş olsalar da hepsi aynı bütünün bir parçasını oluşturmuştur. Bu kuramlardan bazıları eğitimde etkin rol üstlenmiştir. Bunlar; bilişsel gelişim kuramı ve sosyal öğrenme kuramıdır. Kuramlar sayesinde hangi gelişim evresinde hangi tür bilgilerin verilebileceği belirlenmiştir.

1.1. Bilişsel gelişim

Bilişsel gelişim, gelişim psikolojisinin önemli inceleme alanlarından biridir. Biliş, bireylerin dünyayı öğrenmelerini ve anlamalarını içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelmektedir. Algılama, bellek, yargılama, kavrama, karşılaştırma, yorumlama, değerlendirme, dikkat, analiz, sentez gibi zihinsel süreçleri içerir (Çolakkadıoğlu, 2014: 99). Algısal deneyimlerden ve acı benzeri zihin hallerinden farklı olarak, düşünce ve çıkarım alanı; yani algıları, duyuları ve hisleri girdiler olarak kullanan zihinsel süreçler ve etkinlikler bütünü (Cevizci, 2010: 76) olarak ifade edilmektedir.

Birey, yaşamını kolaylaştırmak, çevresine uyum sağlamak için yaşadığı dünyayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Bu anlama süreci, başta duyuşsal motor düzeyde olsa da zamanla karmaşık zihinsel faaliyetleri içerir. Birey, bilişsel olarak kendini geliştirerek çevresine uyum sağlar (Cüceloğlu, 2007: 346). Bebeklikten başlayan söz konusu gelişimin nasıl gerçekleştiğini açıklamak üzere çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Bunlar arasında en tanınmış olanı, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramıdır. Piaget, bilişsel gelişim kuramını belirli kavramlar üzerinden temellendirmiştir. Bu kavramlardan bazıları, şema, uyum sağlama, özümleme ve dengelemedir. Bu kavramlar ekseninde bilişsel gelişimi, yaşa bağlı dönemlere

ayırmıştır. Bilişsel gelişmeyi açıklamak amacıyla öne sürülen diğer bir kuram Vygotsky'nin kuramıdır. Vygotsky'nin, Piaget'den farklı olarak dile getirdiği nokta ise bilişsel gelişimin sosyal yönüdür. Bu kuramlar dışında bilişsel gelişimle ilgili önemli çalışmalar yapan Bruner'in bilişsel gelişim kuramında ise öğrenmede zihinsel gücün önemi vurgulanmıştır. Piaget, Vygotsky ve Bruner, gibi gelişim kuramcıları çocuğun zihinsel faaliyetlerini ve gelişim aşamalarını yaşa bağlı olarak belirlemeye çalışmışlardır (Senemoğlu, 2015: 34). Bireyin eğitim-öğretim süreci içerisinde bilişsel öğrenmeleri önemli yer tutar. İnsanın gelişimdeki bu bilişsel süreçleri incelenmesi sonucu ortaya çıkan bu kuramların eğitim-öğretime de büyük katkı ve etkileri olmuştur.

1.1.1. Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramı

İsviçreli psikolog Jean Piaget, insanların bilgi toplayarak ve bu bilgiyi düzenleyerek kendi dünyalarını nasıl anlamlandırdıklarını tanımlayan bir model ortaya koymuştur. (Hoy, 2015: 94). Piaget'ye göre birey, bilişsel gelişim sürecinde bilgiyi kazanmada aktif role sahiptir. Piaget, gelişimin her yaş aralığında bireyin dünyayı anlama ve anlamlandırma şeklinin farklı olduğunu yaptığı çalışmalarda ortaya koymuştur (Senemoğlu, 2015: 34).

Piaget, küçük yaşlardan itibaren bilime ilgi duymuş ilk çalışmalarını biyoloji alanında yapmıştır. Daha sonra yöneldiği psikoloji alanındaki çalışmalarında da biyolojinin etkisi görülmüştür. Piaget, bilişsel gelişimi biyolojik ilkelerle açıklamıştır. Ona göre gelişim, kalıtım ve çevrenin etkileşiminin bir sonucudur.

Bilişsel gelişim dört ana etkenden etkilenir. Bunlar olgunlaşma, aktif yaşantı, toplumsal etkileşim ve dengelemedir. O bu faktörlerin her birini ve birbirleri ile etkileşimini bilişsel gelişim için gerekli koşullar olarak görmüştür ancak bunların hiçbiri tek başına bilişsel gelişimi sağlamaya yetmez. Gelişim aşamalarında ve arasında işleyiş bu faktörlerin ve etkileşimlerinin bir görevidir (Wadworsth, 2015: 28).

Zekâ: Piaget kuramını oluşturmadan önce ilk olarak zekâ kavramı üzerinde çalıştı. Ona göre zekâ, bireyin çevresine uyum yapabilme kapasitesidir. Bir birey

çevresine ne kadar çabuk uyum sağlarsa o kadar zekidir. Piaget burada uyum sağlama ve bireyin karşılaştığı yeni problemleri çözebilme becerisini de kastetmektedir (Çolakkadioğlu, 2014: 100). Zekâ, değişen çevreye ve durumlara en etkin şekilde uyum sağlamaktır. Zekice etkinlik, bireyin her yeni durum ve olayda en iyi şekilde uyum sağlayıp yaşamasıdır (Senemoğlu, 2015: 36)

Olgunlaşma: Bireyin, belirli bir yaş aralığında kendisinden beklenen bedensel ve zihinsel davranışı yerine getirecek düzeye ulaşmasıdır. Bireylerin olgunlaşma hızları farklılık gösterebilir. Aynı yaştaki iki çocuk bedensel ve zihinsel olarak birbirinden oldukça farklı özellikler gösterebilirler. Piaget, bu farklılığa biyolojik yönden bakmış ve kalıtımla ilişkilendirmiştir. Olgunlaşma, bireyin gelişim faaliyetlerinde önemli yere sahiptir. Olgunlaşma olmadan birey gelişim görevini yerine getiremez. Örneğin, bir yaşında bir çocuktan düzgün bir şekilde kalem tutması beklenemez. Çünkü henüz ince motor kasları gerekli olgunluğa ulaşmamıştır (Başaran, 2005; 42, Z. Selçuk, 2018; 84-85).

Aktif yaşantı: Bireyin çevresi ile etkileşimde bulunmasıdır. Birey bu etkileşimlerle çevresindeki insanları ve nesnelere farklı zihinsel kalıplara koyarak yeniden örgütler. Aktif yaşantı, bireyin zihinsel gelişim sürecinde, örgütleme ve dengeleme için önemli bir basamaktır. Birey, aktif yaşantı ile çevresini ve dünyayı anlamak için yeni bilgiler geliştirir (Z. Selçuk, 2018; 84-85, Wadsworth, 2015: 29)

Sosyal etkileşim: Bireylerin, çevrelerindeki insanlarla birtakım yaşantılar geçirmesi ve onlarla fikir alışverişinde bulunması sosyal etkileşim olarak tanımlanabilir. Çocuklar, bebeklik dönemlerinden itibaren çevrelerindeki diğer çocuklarla ve yetişkinlerle etkileşim kurarlar. Bu etkileşimler esnasında birçok kelime, kavram, ilke, kural vs. öğrenirler. Daha ileri yaşlarda okullar, sosyal etkileşimin en yoğun yaşandığı alanlar haline gelir (Z. Selçuk, 2018: 84-85).

Dengeleme: Birey, aktif yaşantı ve sosyal etkileşimle çevresindeki yeni nesne ve bireyleri tanıır. Onlarla etkileşime geçer ve yeni bilgiler edinir. Bu yeni bilgilerle çevresine uyum sağlamaya çalışır. Fakat bu yeni edinilen bilgiler eski bilgilerle farklılık gösterir. Bu da bireyde tedirginliğe sebep olur ve dengesini bozar. Birey, bunlara uyum sağlamak için zihinsel faaliyetlerde bulunur. Zamanla yeni nesne ve durumlarla etkileşimde bulunarak uyum sağlar. Dengeleme dinamik bir süreçtir.

İnsan sosyal bir varlık olduğu için; çevresi ile sürekli etkileşimde bulunacaktır. Bu etkileşimler sonucunda denge sürekli bozulacak ve yeniden düzenlenecektir (Senemoğlu, 2015; 36, Z. Selçuk, 2018; 86)

Şema: Şemalar basit ilkel yapılardır. Zihin ilk olarak şemalar gibi basit ilkel yapılarla dünyayı anlamlandırmaya çalışır. Bu basit yapılar zamanla karmaşık zihinsel yapılara dönüşür. (Yavuzer, 2016: 37). Şema, dünyayı anlamamızı ve anlamlandırmamızı sağlayan bilgilerdir (Z. Selçuk, 2018: 86). Bu kavramı bir örnekle açıklamak gerekirse; küçük bir bebeğe çingırak verdiğinizde onu doğrudan ağızına götürecektir. Çingırağı biraz daha büyük bir bebeğe verdiğinizde bebek onu sallayabilir sağa sola vurabilir. Küçük bir bebek için bu olayda şema emme olayıdır. Bebek ilerleyen zamanlarda yeni şemalar oluşturacak ve artık emme şemasını hangi nesnelere için kullanacağını ayırt edecektir. Şemalar zihinsel yapılardır ve sürekli bir gelişim ve değişim halindedir. Çünkü gelişim sürekli ve düzenli bir sıra izler. Gelen bir bilgi zihindeki mevcut şemalar arasında aranır eğer uygun bir şema yoksa diğer şemaları doğrultusunda yeni şemalar oluşturulur.

Uyum (Adaptasyon): Uyum dengeleme süreci ile yakından ilişkilidir. Çocuk yeni bir uyarıcı ile karşılaştığı zaman zihninde ona uygun şemayı bulmaya çalışır. Bazen uygun şema bulunamaz. Birey yeni bir şema oluşturur veya mevcut olan benzer şemayı değiştirir. Bu şekilde denge yeniden sağlanır. Birey yeni durum ve nesneye uyum sağlar. (Çolakkadıoğlu, 2014: 101-102). Uyum ve dengeleme sürecinde iki önemli kavram vardır. Bunlar; özümleme ve düzenlemedir. Özümleme bireyin yeni karşılaştığı durum ve nesnelere için mevcut şemalarını kullanarak uyum sağlamaya çalışmasıdır. Düzenleme ise, eski şemaları değiştirerek ya da yeni şemalar oluşturarak uyum sağlamasıdır. Daha önceki örneğimizdeki bebek elindeki çingırağı en gelişmiş şeması olan emme şemasına yerleştirerek elindeki nesneyi ağızına götürür. Düzenleme, önceden var olan şemaları karşılaştığı durumlar sonucunda değiştirip yeni şemalar oluşturmaktır. Çingırağı ağızına götüren bebek daha sonra onun emilen ve süt gelen bir nesne olmadığını anlayarak artık çingırak için yeni şema oluşturacaktır.

1.2.1.1. Piaget'e G6re Gelişim D6nemleri

Piaget, bilişsel gelişim d6nemlerini d6rt evreye ayırmıştır. Piaget'ye g6re evre, çocuğun çeşitli durumlardaki d6şune ve davranışlarının altta yatan belirli t6rde zihinsel yapıyı yansıtmaya y6neldiği zaman dilimidir (Miller, 2017: 58). Bu evreler, duyuusal-motor, işlem 6ncesi, somut işlemler ve soyut işlemler d6nemi­dir. Bu d6nemler Piaget'ye g6re, şaşmaz bir sıra izler fakat her ocuk aynı yaşta aynı evrede bulunmayabilir. 6nk6 gelişim, birçok fakt6rden etkilenmektedir. Aynı yaş aralığındaki birçok ocuk aynı yaşam koşullarına g6re yaşamamaktadır. O y6zden çocukların gelişim d6nemlerine girme ve tamamlanma yaşları k6lt6rden k6lt6re farklılık g6sterebileceği gibi aynı k6lt6r içinde de farklılık g6sterebilir (Senemoğlu, 2015: 40).

1.2.1.2. Duyusal Motor Gelişim

Duyusal motor davranışlar ocuk d6nyaya geldiği andan itibaren ortaya çıkar ve bilişsel gelişimin ilk belirtileridir. ocuk bu d6nemde çevresine duyuusal motor tepkilerde bulunur. Bu tepkilerle çevresine uyum sağlar. Bu y6zden duyuusal motor davranışlar bilişsel gelişimin k6kenleri ile ilgilidir (Wadworsth, 2015: 28).

Piaget yaptığı çalışmalarda bebeklerdeki zeka ve duyu yapılarının ilk bebeklik d6neminden itibaren gelişmeye başladığını g6zlemlemiştir. Yaptığı alışmalar sonucunda duyu-motor gelişim d6nemini beş evrede kategorize etmiştir. İlk 0-1 aylık evre bebeğin tamamen refleksif davranışlarda bulunduğu evredir. Bebeğin en çok kullandığı refleksler emme ve kavramadır. İkinci evre ise, ilk değişiklerdir yani birinci d6ng6sel tepkilerdir. Bu evre 1-4 ayı kapsamaktadır. Bebekler bu evrede rastlantısal olarak buldukları hoşlarına giden bir davranışı tekrar ederler. Bu evrenin ilerleyen aşamalarında bebek kendini dış d6nyadan ayırmaya ve kendi bedenini tanımaya başlar. Bebek kendi v6cudunu inceler ve onu tanımaya çalışır. 66nc6 evrede ikincil d6ng6sel tepkiler (olakkadioğlu, 2014: 110) yani ilginç olayların başlamasıdır. Bu evre 4-8 ayı aralığını kapsar. Kendi bedenini tanıyan, onunla ilgili rastlantısal olarak bulduğu hoşuna giden eylemi artık farklı nesnelere 6zerinde uygulamaya başlar. 6rneğin bir nesne ile oynarken tesad6fen bulduğu hoşuna giden sesi tekrar tekrar yapmaya çalışır. Bebek amaçlı davranışlar g6stermeye başlar. Bir

sonraki evre amaca yönelik davranışların gelişimidir. Bu evre 8-12 aylarını kapsamaktadır. Bu evrede şemaları yoğun bir şekilde kullanılmaya başlar. Bebek bu evrede göz önünden kaybolan kişiler ve nesnelerin tamamen kaybolmadığı düşüncesini⁶ kazanır. Bebek ilk olarak kişi sürekliliğini kazanır daha sonra nesne sürekliliğini kazanır. Bebeğin bulunduğu odadan ayrılan annenin tamamen kaybolmadığını, varlığını sürdürmeye devam ettiğini anlar. Gözünün önünden alınan oyuncasının aslında halen var olduğunu anlar. Bedensel olarak olgunlaşmaya başlayan bebek, gözünün önünden alınan nesneyi ipuçları sayesinde aramaya çalışır. Nesne sürekliliği bilişsel gelişimin basamakları açısından önemli bir yere sahiptir.

Aylar	Arama davranışı
0-4 ay arası	Hiçbir arama tepkisi göstermez.
4-8 ay arası	Kısmen saklanan nesnelere arar (ipucu verilen).
8-12 ay arası	Tamamen saklanan nesnelere ilk saklandığı yerde arar.
12-18 ay arası	Nesneyi saklandığını gördüğü yerde arar.
18 ay ve yukarısı	Yerleri gizli bir biçimde değiştirilen nesnelere arar

Tablo 1. Nesne Sürekliliği Gelişim Evreleri (Çolakkadıoğlu, 2014: 111).

Duyu motor dönemindeki dördüncü evre, üçüncü döngüsel (Çolakkadıoğlu, 2014: 113) tepkilerdir. Bu evre 12-18 ayları kapsamaktadır. Bebek bu evrede daha üst düzey bilişsel işlemler yapar. Yeni şemalar geliştirir. Daha koordinasyonlu işlemler yapar. Bebek yeni geliştirdiği şemalarla deneme-yanılma yöntemini kullanarak geliştirir. Bebek daha amaçlı davranışlarda bulunur. Bu dönemin son evresi ise düşüncenin başlangıcı yani zihinsel temsildir. Bu evre 18-24 aylarını kapsamaktadır. Bebek bu evrede daha analitik düşünmeye başlar. Oyunağı koltuğun altına düşen bebek onu almak için farklı yöntemlere başvurup problem çözme yoluna gider. Çocuklar bu evrede taklit edilen davranışlar sergiler. Bu evrede en önemli gelişimlerden biri de dil gelişimidir. Düşüncenin sembolleştirilmesi bilişsel gelişim için önemli bir adımdır.

⁶ bk. Jean Piaget, (2016). (Çev.: Orçun Türkay), *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul. s.18-20

1.2.1.3. İşlem Öncesi Dönem (2-7 yaş)

İşlem öncesi gelişim dönemi boyunca (ortalama 2-7 yaş) çocuk, duyuşal motor durumda hareket eden ve ‘düşüncesi’ eylemler yoluyla var olan kişiden gittikçe, kavramsal ve zihinsel temsil durumuna hareket eden kişiye dönüşür. Çocuk, olayları zihinde tasarlamaya çalışır ve davranışı yönlendirmek için duyuşal motor eyleme daha az bağımlı hale gelir (Wadworst, 2015: 57). Bu dönem sembolik dönem ve işlem öncesi dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sembolik dönem, 2-4 yaşlarını kapsar. Dil gelişiminin en hızlı olduğu dönemdir. Çocuk bu dönemde dili taklit yoluyla öğrenir. (Senemoğlu, 2015: 43). Piaget’ye göre, bu dönemde sembolik düşünme gerçekleşir. Semboller (kelimeler, jestler, işaret ve imgeler vb.) üretme ve bunları kullanma becerisi işlem öncesi dönemde kazanılan önemli bir beceridir ve çocukları bir sonraki dönemin zihinsel işlemlerine hazırlar (Hoy, 2015: 113). Bu dönemdeki çocuklar benmerkezcidir. Dünyayı sadece kendi bakış açılarına göre algırlar. Empati duygusu henüz gelişmemiştir.

Sezgisel dönem ise, 4-7 yaş arasını kapsar. Dil gelişimi, bu dönemde de gelişimini sürdürmektedir. Fakat semboller bu dönemde daha anlamlıdır. Bu dönemde sezgisel düşünme ön plandadır. Çocuklar, sezgileriyle akıl yürütür ve problem çözmeye çalışırlar (Senemoğlu, 2015: 43). Bu dönemde korunum⁷ ilkesi hala tam olarak gelişmemiştir. Dil gelişimi hızlı bir şekilde devam eder. Çocuk nesnelere zihninde canlandırabilir ve bunları ifade edebilir. Çocuk işlem öncesi dönemin sonuna doğru somut işlemler dönemine geçişe hazır hale gelmiştir. Dönemler arasında ani bir geçiş yoktur. Gerekli bilişsel, motor gelişim sağlanıp, belirli öğrenmeler sonucunda çocuk bir üst döneme sistematik bir şekilde geçiş sağlamaktadır. Bu geçiş aşamasındaki yaş aralığı çocuğun sosyal çevresinden etkilenmektedir.

1.2.1.4. Somut İşlemler Dönemi

Piaget, 7-12 yaş aralığını kapsayan döneme somut işlemler dönemi demiştir. Çocuğun bilişsel olarak en yoğun işlem yaptığı dönemdir. Çocuk işlem öncesi

⁷ Korunum, herhangi bir nesnenin fiziksel biçimi ya da mekândaki konumu değiştiginde, nesnenin miktar, sayı vb. özelliklerinin değişmeyeceği ilkesidir.

dönemde yapamadığı ya da algılayamadığı birçok işlemi bu dönemde yapar hale gelmiştir. Piaget'nin gelişim kuramındaki en önemli nokta çocuk bilişsel birikim yaparak, olgunlaşarak ve sosyal etkileşimde bulunarak zihinsel gelişimini ilerletmektedir. Her dönem bir üst dönemi besler ve destekler. Somut işlemler dönemi işlem öncesi dönemden çıkış ve soyut işlemler dönemine hazırlık olmasından dolayı önemli bir yere sahiptir. Bilişsel birçok işlemi yapmaya başlamıştır. Piaget, somut işlemler dönemine büyük önem vermiş bu dönemle ilgili çeşitli çalışmalar yapmıştır. Çocuk bu dönemde somut olarak gördüğü, dokunduğu şeyler ile ilgili birçok zihinsel işlem yapar hale gelmiştir. Bu dönemde; korunum, tersine çevrilebilirlik, dönüşümler, sınıflama, sıralama, geçişlilik ve gruplandırma yapar hale gelmiştir.

Çocuk, bu dönemde bazı işlemleri zihinsel olarak yapabilecek durumdadırlar. Artık üst düzey gruplama yapabilir. Bir grup nesnenin bir başka grubun alt sınıfı olabileceğini anlarlar. Yine bu dönemde nesnelere belirli özelliklere göre sıralayabilirler (Senemoğlu, 2015: 51). Örneğin, çocuk nesnelere renklerine göre ayırmasının yanı sıra şekillerine göre de ayrı bir alt grup oluşturarak ayırım yapabilir.

Bu dönemde sembolik zihinsel faaliyetlerden gerçek zihinsel işlemlere geçilir. Mantığa dayalı şemalar oluşturulur. Sadece algılara dayalı olarak değil, akıl yürütmeye dayalı olarak da sonuçlar çıkarılır. Somut işlemler dönemindeki bir çocuk, somut olmayan nesne ve durumlar üzerinde akıl yürütemez. Mantıksal işlemleri somut problemlere uygular; ilköğretime giden çocukların aritmetik işlemleri yaparken parmaklarını ya da başka nesnelere kullanmaları bunun sonucudur (Z. Selçuk, 2018: 99). Bu dönemdeki çocuğun, benmerkezci düşünce yapısı işlem öncesi dönem göre daha esnektir. Sosyal alana dönülecek olunursa, çocukların sosyal dünyaya ilişkin akıl yürütüşlerinde birçok kısıtlılığın üstesinden geldikleri görülmektedir. Daha az benmerkezcidirler, ancak bazen hala rol almada ve iletişimde bazı güçlükler yaşarlar. Ahlaki yargılarında niyeti göz önünde bulundurmaya başlarlar (Miller, 2017: 86). Ailedeki, akran grubundaki ve toplumun daha geniş kesiminde ilişkilerin gitgide daha çok farkına varırlar.

1.2.1.5 Soyut İşlemler Dönemi

Soyut işlemler dönemi, ergenlik dönemine denk gelir. Zihinsel gelişimin en yoğun olduğu dönemdir. Ergenlik döneminin başlangıcından itibaren çocukların düşünme biçimleri, yetişkinlere benzer hale gelir. Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre ergen, bu dönemde somut işlemler döneminden soyut işlemler dönemine girmektedir. Çocuklar soyut kavramları anlayarak etkili bir biçimde kullanabilirler. Bu dönemde çocuklar çeşitli ideal fikirleri, değerleri, inançları geliştirmeye başlarlar. Toplumun yapısıyla, felsefeyle, politikayla ilgilenir; bir değer sistemini örgütlemeye yönelirler (Senemoğlu, 2015: 51). Genelleme, tümdengelim, tümevarım gibi zihinsel işlemler yapılır. Hipotezler kurularak, doğruluklarını kontrol edilir (Erden ve Akman, 2015: 68). Soyut akıl yürütme yapanlar somut ve hipotetik problemlerde mevcut ilişkileri keşfeder. Yansıtıcı soyutlama, yeni bilgiyi yansıtma veya düşünce ile elde edilen mevcut bilgiden soyutlamadır. Yansıtıcı soyutlama gözlemin ötesindedir ve mantıksal matematiksel bilginin temel mekanizmasıdır.

İki önemli bilişsel içerik soyut işlemlerde gelişir: *Önermesel veya birleştirici* (kombinatorial) *işlemler ve soyut işlemsel şemalar*. Önermeli akıl yürütme, yetenek de önermeli veya sembolik mantığa benzer. Soyut ve sistemattir. Oran ve olasılık gibi soyut işlemsel şemalar bilimsel akıl yürütmeye benzerlik gösterir. Önermeye dayalı akıl yürütmeden daha az soyuttur (Wadsworth, 2015: 135).

Soyut işlemler dönemi boyunca ortaya çıkan en önemli değişiklik, çocukların düşüncelerinin gerçekten olasılığa doğru ilerlemesidir. Yani daha esnek hale gelmesidir. Ergenler bazı şeyleri hiç görmeseler ya da yaşamasalar bile o şeyle ilgili fikir yürütebilir, öneride bulunabilirler (Çolakkadıoğlu, 2014: 134).

Bu dönemin bir kısmında ergen benmerkezciliği ortaya çıkar fakat bu işlem öncesi dönemdeki benmerkezcilikten biraz farklıdır. Bir anlamda, ergenliği, ergenin yeni kazandığı mantıksal matematiksel düşünce hakimdir. Ergen düşüncesinin, akıl yürütme sürecinde karar verme kriteri, ergenin düşüncesinde mantıklı olanın her zaman doğru ve mantıksız olanın her zaman yanlış olduğu düşüncesidir. Ergenin benmerkezciliği dünyası ve gerçek dünya arasında ayırım yapamamasıdır. Ergen gelecek ve hipotetik insan ve olaylar konusunda mantıklı düşündüğünden, ona göre

dünya, gerçeklik sistemlerinden ziyade mantıksal şemalara boyun eğmelidir. Dünyanın, olmasını düşündüğü gibi, her zaman mantıklı ve ussal olarak düzenli olmadığını anlamaz. Bir bakıma, ergen ile yetişkin düşüncesi arasındaki farklılıklar normal bilişsel gelişimin bir fonksiyonudur (Wadsworth, 2015: 131).

Soyut işlemler dönemi Piaget'nin gelişim döneminde en uzun sürece sahip olan dönemdir. Her dönemde olduğu gibi birey dış dünya ile etkileşim halinde bulunarak zihinsel yapılarını geliştirir. Fakat soyut işlemler döneminde sosyal faktör diğer dönemlere göre daha etkilidir. Bireyin zihninin gelişmesinin yanı sıra bireyi zihnini daha aktif kullanacağı çevreye de ihtiyacı vardır. Örneğin, Japonya'da bir genç çeşitli matematik işlemleri kullanarak bir ürün elde ederken, Amazon'un ilk kabilelerindeki bir genç ise yarım ne avlarım düşüncesi taşır, çeşitli matematik işlemler hakkında bilgisi yoktur.

Piaget'e her gelişim dönemi için bir yaş aralığı belirlemiştir. Fakat yapılan çalışmalarda⁸ bu yaş aralıklarında belirlenen özelliklerin o yaş aralığındaki çocukların hepsinde aynı anda olmadığı görülmektedir. Bunda etkili olan faktör ise, kültürel farklılık, yaşam koşulları ve sosyal çevredir.

1.2.2. Vygotsky'nin Sosyo-Bilişsel Gelişim Kuramı

Vygotsky, Piaget'nin çağdaşı olan ancak 1934'te ölen bir Rus psikoloğudur. 1970'lere kadar batı dünyasında pek tanınmıyordu. Ancak günümüzde özellikle Amerika'da gelişim psikolojisinin ve öğrenme kuramlarının önemli bir öncüsü olarak görülmektedir.

Vygotsky'nin en önemli katkılarından biri öğrenmenin sosyokültürel yönünün vurgulanmasıdır. Ona göre, öğrenme *proximal zone*'da gerçekleşmektedir. Tüm

⁸ ABD. 'de 1990 yılında Garrod ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırmadan elde edilen bulgulara göre, ilköğretim birinci sınıf öğrencilerinin %67 si işlem öncesi, %33 ü somut işlemler döneminde bulunmaktadır. Üçüncü sınıf öğrencilerin %40'ı işlem öncesi, %47'si somut işlemler dönemi, %13'ü ise soyut işlemler dönemi başlangıcında bulunmaktadır. Beşinci sınıf öğrencilerinin çoğunluğu (%72) ise soyut işlemler döneminin başlangıcında görülmektedirler. Görüldüğü gibi özellikle üçüncü sınıf öğrencilerinin bilişsel gelişim düzeyleri oldukça heterojen bir yapı göstermektedir. Yetişkinler üzerinde yapılan bir araştırmada da, bazı yetişkinlerin soyut işlemler dönemine has düşünce özelliklerinin tümünü gösteremedikleri gözlenmektedir. (Münire Erden ve Yasemin Akman, s.69.)

öğrenmelerin kaynağı toplumsal çevredir. Çocuğun belli bir bilişsel yeterlilik ya da duyuşsal özellik kazanması içinde bulunduğu kültüre, toplumsal bağlama bağlıdır. *Proximal gelişim zone*'daki davranışlar, çocuğun kendi başına yapamadığı ancak bir yetişkinin ya da akranının yardımıyla yapabildiği davranışlardır. Öğrenme bu zone'da çevredekilerin yardımıyla gerçekleşmektedir (Z. Selçuk, 2018: 107). Rus psikolog Lev Vygotsky çocukların gelişen zihinlerinde toplum ve kültürün etkilerini vurgulayan alternatif bir görüş sunmuş ve zamanla bu görüş giderek çok büyük ilgi görmüştür. Piaget ve Vygotsky bilişsel gelişimin anne karnında değil de, çocuğun çevresiyle aktif iletişimi sonucunda gelişmeye başladığı konusunda hem fikirdi. Ancak Piaget, bu çevresel etkileşimin bireysel yönünü savunurken, Vygotsky, çocuğun bir parçası olduğu kültürün ve etkileşimde bulunduğu diğer insanların etkilerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuştur. İnsan doğasını soyut olarak incelemenin imkansız olduğunu; çocukların zihinsel gelişiminin hangi boyutlarda olacağını, onlara diğer insanlar tarafından verilecek imkanlarla ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Çocuğun içinde yetiştiği toplumu anlamadan çocuğun gelişimini anlamının mümkün olmadığını belirtmiştir. Bireylerin düşünce kalıplarının doğuştan gelen faktörler yüzünden oluşmadığını içinde bulunduğu kültürel yapıların etkisiyle oluştuğunu iddia etmiştir. Çocukların sosyal etkileşim yoluyla dil, yazma, sanat vb... kültürel araçları düşüncelerinde birleştirmeyi öğrendiklerini ifade etmiştir (Çolakkadıoğlu, 2014: 149-150).

Vkgotsky, doğrudan veya doğuştan, çevreden gelen uyarıcılara karşı verilen ani tepkileri basit işlevler olarak tanımlamıştır. Basit işlevler ilkel ve refleksif tepkilerdir. Duyusal motor dönemdeki tepkiler, basit işlevlere örnek olarak verilebilir. İleri psikolojik tepkiler ise, çocuğun çevreyle etkileşimi sonucu ortaya çıkan işlevlerdir. İleri psikolojik işlevler, yoğun zihinsel süreçleri içermektedir. Basit işlevler ve ileri psikolojik işlevler arasındaki en önemli fark çocuğun çevre ile dil sayesinde iletişime geçmesidir. Dil burada en önemli etkendir.(Ahioğlu, 2008: 168).

Vygotsky, kişilerin eylemlerinin kültürel ortamlarda oluştuğuna ve bu ortamlardan bağımsız olarak ele alınamayacağına inanıyordu. Düşüncesinin temel taşlarından biri, belli zihinsel yapı ve süreçlerin diğer insanlarla olan iletişimimize

bağlı olmasıdır. Sosyal ilişkiler, bilişsel gelişim üzerinde düşünüldüğü kadar basit bir etkiye sahip değildir. Şurası bir gerçektir ki sosyal ilişkiler bilişsel yapılarımızı ve düşünme süreçlerimizi yaratır. Esasında Vygosky, gelişimi, sosyal paylaşımın gerçekleştiği eylemlerin içsel süreçler haline dönüşümü, olarak kavramsallaştırmıştır (Hoy, 2015: 119). Vygosky, sosyal süreçlerin öğrenme ve düşünmeyi nasıl etkilediğini üç basamakta incelemiştir. Bu üç basamak; kültürel, kişilerarası (sosyal etkileşim), bireysel basamaktır. Bu üç aşamanın birbiriyle kaynaşması sonucu, gelişimin ne yönde olacağı belirlenmiştir(Çolakkadıoğlu: 2014: 151). Bu üç basamağı şu şekilde özetleyebiliriz.

Kültürel basamak: Çocuk bir boşluk içinde hareket eden sabit, evrensel bir organizma değildir. Zihnin doğası, daha çok sosyaldir: ‘Nesneden çocuca ve çocuktan nesneye giden yol bir başka insandan geçmektedir (Vygosky)’. Çocuk, diğer insan ve sosyal bağlam ile bir etkinlikte kaynaşır. Sosyokültürel-tarihsel bağlam çocukları ve deneyimlerini tanımlar ve şekillendirir. Aynı zamanda çocuklar da kültürlerini etkiler (Miller, 2017: 494). Vygosky’ye göre çocuklar Piaget’nin belirttiği gibi dünyayı sil baştan keşfetmek zorunda değildir. Onlar önceki kuşağın bilgilerinden faydalanabilirler (hatta kurdukları ilişkileri nedeniyle faydalanmak zorundadırlar). Vygotsky; bilişsel ve sanatsal başarıların devralınarak yükseldiğini, bu sayede kendilerinden sonraki kuşağa devretmeden önce de kendilerinin geliştirme fırsatı bulduğunu belirtmiştir.

Vygosky bu devredilenleri açıklamak için ‘kültürel (bilişsel) araçlar kavramını’ kullanmıştır. Bu terimle hem teknolojik hem de psikolojik araçları ifade etmiştir. Bunlar; bir yanda kitaplar, saatler, hesap makineleri, takvimler, kalemler gibi fiziksel öğeler, diğer tarafta ise, semboller, diller, edebiyat, matematik, bilimsel teoriler ve bunların yanında hız, güç, yeterlilik gibi değerlerdir. Vygotsky’ye göre psikolojik araçlar düşünce ve davranışı düzenlemek ve kontrol etmek için kullanılırken, teknolojik araçlar genellikle nesnelere değiştirmek ya da çevre üzerinde hâkimiyet kurmak için kullanılır. Genel bir anlatımla bu gibi kültürel araçlarla etkileşimleri sonucunda bireyler hayatlarını nasıl kontrol edebileceğini ve toplumda etkili işler yapıp kabul görmeyi; kısacası dünyanın nasıl işlediğini öğrenirler. Çünkü bu

yaşamlarını organize etmeleri için gerekli olan bir durumdur. Psikolojik ve teknolojik araçların etkisi her zaman birbirine ardışık haldedir. Ancak gelişme sürecinde olan çocuk için hangisinin önce geldiğini belirtmek zordur. Vygotsky'ye göre ne olursa olsun çocuklara aktarılan en önemli araç dildir. Diğerlerinin nasıl konuştuğu ve neler konuştuğu, ilk dönemlerde çocukların kültür öğelerini öğrenmesi açısından oldukça önemli bir araçtır. Ayrıca dil çocukların kendi aktivitelerini düzenlemelerini sağlar (Çolakkadıoğlu, 2014: 151-152).

Kişilerarası Basamak (sosyal etkileşim): Vygotsky için bilginin yeri ne çevrededir ne de çocuktur. Bilgi özel bir sosyal ya da kültürel içerikte bulunur. Başka bir ifadeyle Vygotsky'e göre, çocuklar anlama, algı, dikkat ve hafıza gibi temel zihinsel yetenekle dünyaya gelirler. Çocuklar daha bilgili akranlarla ve yetişkinlerle etkileşime girdikçe doğuştan gelen yetenekler daha ileri, yüksek zihinsel işlevlere dönüştürülür. Vygotsky, çocuğa sunulan yardımlardan ve yönergelerden yeni şeyler öğrendiğini, bunun insan doğasının temel özelliği olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple konuyu iyi bilen bir yetişkin öğrenci bilişsel gelişim sürecinin önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. Vygotsky, problem üzerinde düşünme ve problem çözme becerisinin, çocuğa uygun kültürel araçları kullanmasına rehber olarak öğreticilerle etkileşimi sonucu geliştiğini belirtmiştir. Bu yüzden çocuğun zihinsel gelişiminin şekillenmesini doğrudan kurulan öğrenci-öğretici bağı ile açıklanmış, farklı aktivitelerde rol alma şansının çocukların olaylar karşısında kullanabileceği teknikleri öğrenmelerini ve zamanla bağımsız hareket edebilmelerini sağladığını ifade etmiştir. Bu etkileşim bilginin alışverişine olanak sağlar ve mevcut fikirlerin geçerliği hakkında geribildirim sağlar. Bu süreçte öğrenci, sürece aktif olarak katılmalıdır. Katılım, Vygotsky'nin kuramında önemli bir yere sahiptir. Katılım tarafından oluşan diyalog (etkileşim) vasıtasıyla da karşılıklı fikir alışverişinde bulunulur ve gelişim oluşur. Bu şekilde diğer insanlar, zihinsel aktivitelerin devamı için gerekli olan kültürel araçları çocuğa aktarabilmektedir. Kısacası Vygotsky'e göre çocukların hayatı onların ufkunu açan ve onlara bilgiler sunan yetişkinlerle kurdukları etkileşimlerle doludur.

Vygotsky, daha yetişkin kişilerle ortaklaşa yaptığı aktiviteler sayesinde çocukta daha ileri düzey düşünme alanlarının geliştiğini, bu durumda da çocuğun bu birleşik etkileşimden fayda sağlayabilme yeteneğinin önemli olduğunu belirtmiştir. Dahası, bu bireysel ve birleşik performanslar arasındaki fark Vygotsky'nin tabiriyle *yakın (yakınsal) gelişim alanı (zone of proximal development)* olarak ortaya sunduğu kavramda çok daha büyük bir önem taşımaktadır (Çolakkadıoğlu, 2014: 155). Vygotsky yakın (yakınsak) gelişim alanını; çocuğun “bağımsız problem çözme ile belirlenen gerçek gelişim düzeyi” ile “bir yetişkin gözetimi altında ya da daha yetkin akranlarıyla işbirliğiyle problem çözerek belirlenen” daha üst düzey “potansiyel gelişim” arasındaki uzaklık olarak tanımlamıştır. Daha yetkin bir kişi çocukla bulunduğu noktadan yardımla ulaşabileceği noktaya ulaşmasına yardım etmek üzere işbirliği yapar. Vygotsky'nin açıkladığı gibi, “öğrenme, yalnızca çocuk çevresindeki insanlarla etkileşime girdiğinde ve akranlarıyla işbirliği yaptığında işleyebilen bir dizi içsel gelişim sürecini uyandırır (Miller, 2017: 499).

Bireysel basamak: Vygotsky bireysel basamak üzerinde diğer iki basamağa göre fazla durmamıştır. Ayrıca bu basamakta yaş kavramının gelişim üzerindeki etkisine fazla değinmemiş ve Piaget gibi, gelişimi dönemler şeklinde açıklamaya çalışmamıştır. Vygotsky'nin yaş ile ilgili olarak tek açıklama, 2 yaşına kadar çocuklarının sadece kendi biyolojik özelliklerinden (olgunlaşma) etkilendikleriydi. Bu yaşa kadar sosyal etkileşimlerin önemli olmadığını belirtmiştir. Diğer yandan Piaget gibi Vygotsky'de çocuğun kendi gelişimine aktif katkı sağladığını belirtmiştir. Çocukların yalnızca pasif olarak sunulan bilgileri almadığını, aradığını, seçtiğini, etrafında problemi çözmeye yardımcı olacak araçları yapılandırdığını ifade etmiştir(Çolakkadıoğlu, 2014: 155).

Vygotsky, kuramında dile özel bir önem vermiştir. Çünkü dil sosyal kültürel araçların en önemlisidir. Dil, çocuğun yaşamının devamını ve toplumun bir parçası olmasını sağlar. Vygotsky çocuğun dili kullanımında üç dönem belirtmiştir. Bunlar; sosyal konuşma, benmerkezci (özel) konuşma ve içsel konuşmadır. Sosyal konuşma; dil ve düşüncenin yakın ilişki içinde olduğu dönemdir. Bu dönemde türlere özgü kelimeler (örneğin bitkiler; çiçek, gül, çim gibi) kullanılarak düşünme faaliyeti

gerçekleşir. Dil sosyal yaşamın etkilerine göre gelişim gösterir. Benmerkezci (özel) konuşma; çocuğun kendi kendine konuştuğu dönemdir. Özel konuşmalar sayesinde çocuk kendini geliştirir. Çünkü özel konuşmalar çocuğun düşüncelerinin davranışlarına rehberlik ettiği konuşmalardır. İçsel konuşma ise; çocuğun artık kendi ile sessiz olarak konuştuğu dönemdir. Çocuğun özel konuşma döneminde yaptığı konuşmalar bu dönemde içsel konuşmaya döner.

1.2.3. Bruner'in Bilişsel Gelişim Kuramı

Bruner'e göre bilişsel gelişimin ilk ve en önemli noktası düşünmedir. Ona göre iyi gelişmiş bir zihin, zeki bir zihin, kişiye yaşantılar olmadan da yeni bilgiye geçme imkanı tanıyan türe özgü kodlama sistemini oluşturur. Eğitimin amacının, öğreneni mümkün olduğu kadar özerk ve kendini içsel olarak güdüleyen, düşünen birey yetiştirmek olması gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda hem bilmenin ne anlama geldiği hem de bilmeye nasıl eriştiğini anlama çabası Bruner'i ilk deneysel ve kavramsal çalışmalara yöneltmiştir.

Bruner'in bilişsel kuramındaki öğelerin Piaget ve Vygotsky'nin görüşlerinin sentezinden oluştuğu kabul edilmektedir. Öğrencilerin öğrenmesini ve akıl yürütmelerini amaçlayan bir öğretim yaklaşımı ve buna bağlı bir bilişsel gelişim modeli oluşturmuştur. Bruner'in çalışmaları temel olarak incelendiğinde iki ana noktanın karşımıza çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi, çocukların edindikleri ve bu sayede dünyalarına anlam verdikleri temsil sistemlerinin (representational system) sırası, ikinci ise bilişsel gelişim esnasında kültürün rolü ve insanın bilişsel güçlerini artırmada kültürün bir aracı olarak eğitimdeki rolüdür (Çolakkadıoğlu, 2014: 173).

Bruner, çocuğun çevresindeki dünyayı zihinde temsil etme yollarını üç aşamada göstermektedir. Bir başka deyişle, bilişsel gelişimi üç aşamaya ayırmıştır.

a. Eylemsel dönem: Piaget'nin duyuşsal motor dönemine denk gelir. Çocuk bu dönemde çevreyi eylemlerle anlar; çevresindeki nesnelere ilgili yaşantıyı onlara dokunarak, vurarak, ısırarak, hareket ettirerek kazanır. Onlar için nesnelere, bazı eylemler yaptıkları şeylerdir. Çocuklar en kolay psiko-motor eylemlerle öğrenebilirler. Çocukların yaparak öğrenmesi söz konusudur. Sözcükleri de onlara

ilişkin eylemlerle öğrenirler (Senemoğlu, 2015: 58). Bebeğin çevreyi tanıırken vurma, kavrama, emme fillerini kullanması sonucu dış dünya ile bağıını kurduğu görülmektedir. Çocuk zamanla eylemlerini sözcüklerle ilişkilendirir bu da çocuğu diğer dönemlere hazırlar. Bu dönem eylemlerle ilgilendiği için bazen yetişkinlerde eylemsel dönemin özellikleri kullanırlar. Yaparak ve yaşayarak öğrendiğimiz bazı şeyler eylemsel dönmemizi sağlar.

b. İmgesel Dönem: Çocuklar eylemsel dönemden yavaş yavaş imgesel döneme geçerler. Bu dönemde bilgi, sözcükler ve kavramlar yoluyla elde edinilir. Bu evrede gelişmiş olan dilsel ve görsel algılar yoluyla değişik durum ve yaşantılar imgeler halinde formüle edilerek zihne aktarılır. Bu dönemde bilgi imgelerle taşınmaktadır. Görsel bellek gelişmiştir. Çocuğun kararları dille değil, duyu organlarıyla edindiği duygusal etkilere dayalıdır. Çocuk hayal gücünü daha fazla kullanır, artık nesnelere belirli somut özelliklere göre sınıflandırabilir. Bu dönemde daha çok görsel imgeler ön planda olduğu için öğretimde resim ve fotoğraflardan yararlanılabilir (Z. Selçuk 2005: 41).

c. Sembolik dönem: Sembolik dönem Piaget'nin somut ve soyut işlemler dönemine denk gelmektedir. Çocukların en ileri düzeydeki temsil şeklidir. Bir sembol ile imge arasındaki temel fark, bir sembolün simgeyle ifade edilen şey tam tamına benzerlik göstermezken, bir imgenin simge ile ifade edilen şey tam tanıma benzerlik gösterir. Kısaca sembol görelidir. Sembolik temsil, nesnelere, uzaklık ve tasarım özellikleriyle temsil eden bir sembol sisteminin kazanımıyla meydana gelir (Çolakkadıoğlu, 2014: 174). Semboller yoluyla, az sembolle çok şey ifade edildiği gibi; eylemler ve imgelerle açıklanamayan olay, nesne ve durumlar daha kolay ve etkili ifade edilebilir. Bireyin sembolik döneme ulaşması zengin yaşantılar kazanmasını sağlar (Senemoğlu, 2015: 59). Bu dönem soyutlama yapabilmenin geliştiği dönemdir. Dil bir soyutlama sürecidir.

1.3. Ahlak Gelişimi

Her bireyde, bir olay ya da durumu “iyi ya da kötü”, “doğru ya da yanlış” , şeklinde değerlendirecek ahlaki yargılar vardır. Bu yargıların kökenini bireye özgü

inançlar sistemi ve evrensel değerler sistemi oluşturmaktadır. Bireyde ahlaki değerler sistemi, gelişim süreci içerisinde oluşmaktadır (Erden ve Akman, 2015: 108).

Gelişimin bir başka önemli özelliğini oluşturan ahlaksallığın üç temel yönü bulunmaktadır: Bilişsel, davranışsal, duygusal. Bilişsel olarak, insanlar bir durumda yapılması ya da yapılmaması doğru olan şey hakkında düşünürler. Kavramlar, akıl yürütmesi, tutumları ve değerleri ile ahlaksallığın bu yönünün temeli bilişsel gelişimdedir. Davranışsal olarak, insanlar kendi ahlaki akıl yürütmeleri ile tutarlı olabilen ya da olmayabilen biçimlerde davranabilirler. Duygusal olarak, insanların neyin doğru neyin yanlış olduğuna ilişkin “duyguları” vardır ve bu duygular da düşüncelerine ve davranışlarına uygun düşebilir ya da düşmeyebilir (Garner ve Gardiner, 2015: 282).

Ahlaki gelişim, kişilik gelişiminin en önemli öğelerinden biridir. çocuğun toplumsallaşma süreci içerisinde çevreye uyum sağlaması için bir bilinç geliştirmesiyle ilgilidir (Z. Selçuk, 2018: 115). Toplumun, kendinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmesi için onu oluşturan insanların bazı kuralları içselleştirilmesi gerekmektedir. Bu kurallardan bazıları, bireyin başkalarıyla nasıl etkileşim kuracağı; başkalarını incitmekten nasıl kaçınacağı, genellikle başkalarıyla nasıl iyi geçineceği, diğer bir deyişle, çevresine nasıl etkin uyum sağlayacağı ile ilgilidir. Etkin bir uyum ifadesi, toplumca belirlenen bazı kuralların içselleştirilmesiyle birlikte, geçerliliğini yitirmiş kuralların atılması, gerekli olanların yeniden geliştirilmesiyle katkıyı da kapsamaktadır. Ahlak gelişimi toplumun tüm değerlerine kayıtsız şartsız edilgen bir uyma değil, topluma etkin bir uyum sağlamak için değerler sistemi oluşturma sürecidir (Senemoğlu, 2015: 66).

Bireyde var olan değerler sistemi, gelişimsel bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Ahlak gelişimi de bu değerler sistemi zincirinin bir halkası olduğundan bu süreç birçok psikoloğun ilgi alanı içine girmiştir.

Psikolojinin gelişmesiyle birlikte ahlak, bir öğrenme ve gelişme konusu haline gelmiştir. Ahlak problemini inceleyen psikologların çoğu, bu gelişmenin her biri öncekileri içinde bulundurmakla beraber onlardan ayrılan ve daha üst düzey aşamalar

halinde ilerlediğini iddia etmişler ve çeşitli kuramlar ortaya koymuşlardır. Bu kuramlar ahlak gelişiminin daha sistemli incelenmesini sağlamıştır.

1.3.1. Piaget ve Ahlak Gelişimi

Ahlak gelişimi konusunda en kapsamlı çalışmaları yapmış olan araştırmacılardan biri de Piaget'dir. Ona göre ahlak gelişimi bilişsel gelişimle paralellik göstererek, tedrici olarak ve hiyerarşik bir sıra izleyen dönemler içinde ortaya çıkar. Bilişsel gelişim için geçerli olan ilkeler ahlaki gelişim için de geçerlidir (Z. Selçuk, 2018: 115). Diğer yandan bireyin zihinsel gelişimi nasıl ki en son aşamasına kadar ulaşmazsa, ahlak gelişimi de bireyde son aşamasına kadar gelişmeyebilir (Arı, 2008: 129).

Çocukların düşünce biçimlerini her yönüyle inceleyen Piaget, çocukların doğru ve yanlış ilişkili yargılarının yaşlarına bağlı olarak değiştiğini gözlemlemiştir. Aynı şekilde kuralların yorumlanması ve uygulama biçimleri de yaşlara göre değişiklikler göstermektedir (Erden ve Akman, 2015: 109). Piaget yardımcıları ile beraber Cenasteli çocukları üzerinde yaptığı sistemler sonucunda ahlaki duygu ve düşüncenin çeşitli yaş devreleri ile ilerlediğini ve ahlaki gelişimin çocuktaki genel düşünce gelişimiyle paralel gittiğini ileri sürmüştür. Piaget'nin teorisine bu yüzden "kognitif gelişme teorisi" de denir. Ahlaki gelişme, bu umumi zihni gelişmenin merhaleleri halinde ilerlediğini söyler. Fakat buradaki merhaleler diyalektik bir gelişmenin kumları halinde düşünülmelidir. Gelişimin her merhalesi bir öncekinin devamı olmakla beraber onun yerine geçmez, yani her merhale eskisi ile yenisinin bir takibidir. Bir merhaleden öbürüne geçildiği zaman, evvelkinin ihtiva ettiği unsurlar tamamen ortadan kalkmaz, yenisinde devam eder. İkinci önemli özellik ise, her merhalenin bir taraftan biyolojik olgunlaşmaya, bir taraftan da hayat tecrübesine dayanmasına rağmen, gelişme merhalelerinin her şahıs ve kültür için aynı olmasıdır (Uysal, 2010: 7). Piaget, çocuğun ahlaki yargılarının, başkalarına bağımlılık aşamasından kendine bağımlılık aşamasına doğru geliştiğini ileri sürmektedir. Piaget'ye göre, özellikle çocuklarda yaşa bağlı yargı değişmelerini anlamının en iyi yolu çocukların oyunlarında kurallara uyuş biçimidir (Kaya, 1997: 187). Piaget'ye

göre altı yaşın altında, çocukların kuralları yoktur. İki yaş civarındaki çocukların, kural olmaksızın sadece oynadıklarını gözlemlemiştir. İki-altı yaş arasındaki çocuklar ise, kuralların farkındadırlar. Ancak, kuralların ne amaçla konulduğunu ya da onları neden izlemek gerektiğini anlayamazlar.

Piaget, 6-10 arasındaki çocukların kuralları izlemede sık sık tutarsızlık göstermekle birlikte, kuralları kabul ettiklerini belirlemiştir. Bu yaş çocukları, kuralları yüksek bir otorite tarafında konulduğunu ve değiştirilemez olduğunu düşünürler. Oyun kurallarının grubun kararına göre değiştirilebileceklerini anlamazlar (Senemoğlu, 2015: 67).

10-11 yaşlarında çocuklar oyunların⁹ dışındaki gerçek yaşamda karşı karşıya kaldıkları kurallara da sorgulamadan uyarlar. Ancak kural koyucu olmadığında kuralları çiğneyebilir, yani yasakları, cezadan kurtulabilecekleri durumlarda çiğneyebilir. 11 yaşından sonra başkaları tarafından konulan kurallara uymama davranışı gözlenebilir. “iyi” ya da “kötü”, “doğru” ya da “yanlış” olarak nitelendirilmesi için davranışın altında yatan niyet önemlidir (Arı, 2008: 129).

Piaget’ye göre çocuk 11 yaş dolaylarında gelişimin son basamağına ulaşır ve bunun bir sonucu olarak bir olayı yetişkinler gibi yorumlamayı öğrenir. İyi ve kötü davranış kavramları, diğer başka kavramlar gibi anlaşılmalıdır. Burada bireyin ihtiyaçları, içinde bulunduğu grubun değerleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Piaget’nin görüşü zihinsel gelişim yaklaşımıdır. Piaget’ye göre, törel gelişimin üç basamağı vardır.

1.Körü Körüne Uyma Basamağı: Bu çocuğun ana-babasının izin verdiklerini ve yasakladıklarını temel alan, törel kavramların bulunduğu “özel töreligi” kapsar.

2.Kuralları Yorumlama Basamağı: Törel gerçeklikten törel görselliğe kayma dönemidir. Kuraldan ziyade kuralın önemi öğrenir. Özel törel yargılar kullanır.

⁹ bk. Piaget, Çocuğun Ahlaki Yargısı, İstanbul,2015, s.14-90

3.Eylemleri Yorumlama Basamağı: Bu dönemde çocuk, kendi davranışı için törel sorumluluk duygusunu geliştirir (Binbaşıoğlu, 1982: 199).

Piaget, “Ahlak bir kurallar sistemidir ve ahlak gelişiminin temelini, bireyin bu kurallara saygıyı nasıl geliştirdiğini ortaya koyarak inceleyebiliriz” demiştir. Başlangıç halinde işbirliği evresi ve son olarak onuncu yaşa erişildiğinde kuralların düzenlenmiş olduğunu ve karşılıklı anlaşma sonucu kuralların değiştirilebileceğinin algılandığı evredir. Artık bu doğrultuda çocuk bağımlı ahlaktan, işbirliği ahlakı ile kurallara ilişkin bağımsız ahlaka ulaşır. Piaget, yaptığı incelemeler sonucunda iki tür ahlak yargısının varlığını ortaya koymuştur. Bunlar yetiškine tek yanlı saygı ile doğasal ahlaki gerçekliğin yer aldığı “bağımlı ahlak” ve zihinsel yaşının gelişimine ve yaşlılarıyla denk koşullarda yaşanan etkileşime bağlı olarak gelişen “bağımsız ahlak”tır (Uysal, 2010: 18).

Piaget ahlaki yargı gelişimini iki dönemde ele almıştır. Bunlar; dışa bağlı dönem (heteronomi) ve özerk dönem (otonomi)dir.

1.Dışa Bağlı Dönem (Heteronomi)

Piaget benmerkezciliğin yoğun olduğu, empatinin gelişmediği, soyut düşüncenin kendini göstermediği, genelde büyüklerin ve otoritenin doğrularının doğru, yanlışlarının yanlış kabul edildiği 10.12 yaşlarına kadar süren çocukluk dönemini dışa bağlı dönem diye adlandırılmaktadır. Piaget’ye göre dışa bağlı dönemde çocuğun ahlaki yargılama üzerinde, çocuğun o anda sahip olduğu bilişsel yapılarıdaki sınırlılıkların ve yetersizliklerin etkisi görülmektedir. Çocuk bilişsel gelişim evrelerinde ilerledikçe, ahlaki yargılamalarında da belirli bir ilerleme söz konusu olmaktadır. Ahlaki yargılamalarda en belirgin değişimin yaşandığı dönem ise ergenlik döneminde çocuğun soyut düşünmeye başladığı dönemdir (Çeçen Eroğul, 2014: 216).

Dışa bağlı dönemin bir başka özelliği kuralların değişmezliği ile ilgilidir. Çocuklar kuralların değişmezliğine inanmaktadır, kurallara uymayanların otomatik olarak cezalandırılması gerektiğini düşünür. Kayıtsız şartsız otoriteye uyma söz konusudur. Bu dönemde çocuğa ebeveyni ve diğer yetişkinler tarafından ne yapması

ve ne yapmaması gerektiği söylenir. Kurallara uymamasının doğal sonucunun cezalandırılmak olduğuna inanır. Yargı, sadece sınırlı olarak gözlenen gerçeklere dayalıdır ve kural ihlalinde ceza, otomatik olarak verilmelidir. Davranışın gerisindeki nedenler dikkate alınmaz. Böyle bir mantık çocukların kuralların kesin ve değişmez olduğuna inanmalarına neden olur (Senemoğlu, 2015: 67).

Dışa bağlı (heteronomi) ahlak gelişim döneminde gözlenen en belirgin özellikler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- İlişkiler üzerine kuruludur. Örneğin çocuk yetişkinin söylediklerini olduğu gibi kabul eder.
- Tutumlarında ahlaki gerçekliği yansıtır: Kurallar ya içsel ya da otoriteden dolayı değişmez doğrular olarak görülür. Uzlaşmaya açık değildir ve doğrular yetişkinlerin söylediklerine uyum ya da kurallara itaat şeklinde kendini gösterir.
- Bu dönemde çocuğa göre kötü olan şey davranışın sonuçlarıyla ya da dışarıdan gözlenen kısmı ile ilgilidir, adalet yetişkinin kararına uyma şeklinde kendini gösterir. İlginç bir şekilde, tuhaf ve ağır cezalar adil olarak kabul edilir.
- Ceza ihlal edilen davranışa verilen otomatik bir sonuç olarak görülmekte, benzer şekilde adaletin de otomatik olarak ortaya çıktığı, kötü davranışın sonunda cezasını göreceği şeklinde ortaya çıkmaktadır (Çeçen Eroğul, 2014: 218).

2.Özerk Dönem (Otonomi)

Piaget'ye göre 11 yaşından sonra çocukların ahlaki değerleri "görelilik" kazanmaya başlar. Davranış "doğru-yanlış", "iyi-kötü" olarak değerlendirilirken, davranışın ortaya çıktığı şartlar dikkate alınmaya başlanır. Ahlaki yargıların ve kuralların uygulanışında esneklik gözlenir. Kuralların işlevleri kavranmıştır. Bu dönemdeki çocuk, kuralların anlamını ve nedenini fark etmeye başladığı için eşitliği otoriteden üstün tutmaya başlar (Arı, 2008: 130). Bu dönem, "Eşitlerin oluşturduğu akran" toplumu içinde belirir. Eşitlerin oluşturduğu akran dayanışması bağlamında oluşan işbirliği ahlaki daha dengeli bir adalet anlayışını mümkün kılar. İşbirliği ahlaki, gücünü eşitlik bilgisinden ve karşılıklı saygıdan alır. Akran grubunda herkes eşit olduğundan, çocuk uzlaşma yönünde güçlü bir baskı hisseder ve kendisinden farklı olsa da diğer çocukların da saygıdeğer bakış açıları olduğunu kabul eder. Baskı

benmerkezciliğin dostu, eşitlik düşmanı gibi davranır. Karşılıklı onay, işbirliği düzenlemelerini ortaya çıkarır ve düzenlemeler baskının çıkarlarına değil, dayanışmaya hizmet eder. İşbirliği ahlakı, çocuğu otonomiye (kendi kendine yönetmesi) götürür. Çocuklar başkalarına bağımlılık evresinden kendine bağımlılık evresine ilerledikçe, daha demokratik davranma eğilimine girerler. Ahlak gelişimi, Piaget'ye göre, özerklik evresinin devam etmesidir; ancak bu gelişim ergenin bilişsel gelişimindeki değişikliklerde biçimlenir ve çocuğun ahlak gelişimi ile birlikte adalet anlayışı da gelişmektedir. Ahlaki olaylar değerlendirilirken, birinci dönemden farklı olarak bu dönemde olaylardaki iki ya da daha fazla bilgi parçasını birlikte görebilmekte niyetleri sonuçlarından daha fazla dikkate alınmaktadır (Uysal, 2010: 21). Örneğin; yangın söndürmek için giden itfaiyelerin hız sınırını aşmasını kabul edebilirler.

Özerk dönemde gözlenen belirgin özellikler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- İlişkilerde ve davranışlarda eşitliğin işbirliği içerisinde, karşılıklı olarak tanımlandığı ve kabul edildiği görülmektedir.
- Tutumlarda akla uygun (rasyonel) ahlak kendini gösterir. Kurallar karşılıklı anlaşmanın bir ürünü olarak görülür, birey uzlaşmaya açıktır, durumu ahlaki anlamda değerlendirirken kişisel kabul ve herkesin onayıyla durumu meşrulaştırır. Bu dönemde doğru olarak kabul edilen şey, işbirliğine ve karşılıklı saygının getirdiklerine uygun davranıştır.
- Bir davranış ya da düşüncenin iyi ya da kötü değerlendirilmesinde davranışı yapan kişinin niyeti dikkate alınır, adalet kavramı eşit davranma ya da bireylerin ihtiyaçlarını dikkate alma şeklinde tanımlanır. Verilen cezanın değerlendirilmesinde cezanın ile yapılan davranışla orantılı olup olmadığı dikkate alınmaktadır, verilecek ceza insanın niyetinin ne olduğu ile ilişkilidir (Çeçen Eroğul, 2014: 218).

1.3.2. Kohlberg ve Ahlak Gelişim Kuramı

Ahlaki gelişim alanında çalışma yapanlardan biri de, Lawrence Kohlberg'tir. Kohlberg, ahlaki kuramında ahlaki yargının, insan yaşamındaki işlevi çerçevesinde incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kolberg'in ahlaki gelişime en önemli katkısı, ahlak gelişimini, Piaget'nin bilişsel gelişim alanında ortaya koyduğu evre kavramı üstüne inşa etmesidir. Kohlberg ahlak gelişiminin, genel bilişsel yeteneklerdeki ikilemlere dayandığı ve bilişsel ilerlemelerle olduğu gibi, ahlaki aşamaların da birinden diğerine geçen ve bir öncekinin yerini alan değişmez diziler içinde ortaya çıktığını kabul etmişti (Başalan İz, 2009: 23). Kohlberg bu şekilde, ahlaksal düşüncenin gelişimini gösteren altı aşamalı bir ahlak gelişim kuramı oluşturmuştur. Bu kurama göre birey, çocukluktaki en somut ve yüzeysel ahlak anlayışından, ergenlik ve yetişkinlik yıllarına denk gelen soyut ve derin ahlak anlayışına doğru bir ilerleyiş sergilemektedir. Kohlberg'e göre bu gelişim aşamaları evrenseldir ve her aşama kendinden önceki gerçekleştikten sonra kendini gösterir. Fakat her bireyde ahlaksal gelişim aşamalarının tümünün gerçekleşmesi beklenmez. Her birey, sosyal ve kültürel çevresine bağımlı olarak kendi koşulları içerisinde ahlak gelişimini sürdürür. Bu nedenle bireyler arasında aşama farklılıkları gözlenebilir ve her birey altıncı aşamaya kadar çıkamayabilir. Kohlberg'in kendi araştırmalarındaki sonuçlarından yola çıkarak yetişkin bireylerin çoğunun dördüncü aşamada olduğunu belirtmektedir. Hatta dördüncü, beşinci ve altıncı aşamaların birbirlerini izleyen aşamalar olmayıp, alternatif aşamalar olabileceğini sonraki çalışmalarında kabul etmiştir (Çeçen Eroğul, 2014 219).

Kohlberg, ahlak gelişiminde daha çok adalet kavramı üzerinde durmuş ve ahlak gelişimini üç düzeye ayırmıştır. Bu üç ana düzey de her düzeyde iki evre olmak üzere toplam altı evreye ayrılmaktadır.

I. Gelenek Öncesi Düzey: En düşük ahlak seviyesini işaret eden bu dönemin temel karakteristiği, ahlakın somut değerlerle ele alınmasıdır. Bencilik ve otoriteye boyun eğme etkindir

Birinci Evre (Ceza-İtaat Evresi): Bağımlı Evre, öz değer olarak otoriteye itaat edilmelidir. Çiğnenmesi durumunda ceza gerektiren kurallara uyması gerekir. Otoritenin iktidarını kabul etme ve cezadan uzak durmak önemlidir. Kişilere ve eşyalara fiziksel zarardan kaçınılmalıdır. Eylemler sadece dış görünüşe göre yargılanır ve onların ardındaki nedenlere bakılmaz. Kendine ve otoriteye ait perspektifler birbirine karıştırılır. Benmerkezci bakış açısı: Söz konusu olan kişi

kendisinininkinden farklı olan çıkarları göz ardı eder veya onları tanımaz ya da farklı bakış açısını birbiriyle ilişkilendiremez.

İkinci Evre (Çıkara Dayalı Alışveriş Evresi): Kendi ihtiyaç ve çıkarlarını tatmin etmek için başka insanların da belirli çıkarları olduğu kabul edilir ve dikkate alınır fakat kişisel çıkarlar ön plandadır. Kurallara, kişinin çıkarlarına hizmet ediyorsa uyulur. Somut bireyci bakış açısı vardır: farklı bireysel çıkarların birbiriyle çelişebilirliğini ve dolayısıyla adaletin (somut bireyci anlamda) göreceli olduğu kabul edilir

II. Geleneksel Düzey: Bu düzeyde insanların geneli tarafından kabul edilen kurallar esastır. Empatik düşünce benmerkezci düşüncenin yerini alır.

Üçüncü Evre (Kişiler Arası Uyum Evresi): Kişiyne yakın olanların ya da evlat, kardeş, arkadaş gibi belirli kişilerin (rol) beklentilerine uygun davranmak doğrudur. İyi olmak önemlidir. Şerefli niyetleri olmak ve başkalarını kollamak iyi olmak anlamına gelir. İlişkilerin korunması; güven, sadakat, takdir görmeyi ve müteşekkir olmayı hissetmek içindir. Hem kendi içinde hem de başkalarının gözünde iyi insan olma arzusu vardır. Altın kurala inanma söz konusudur. Kurallara bağlılık ve iyi adam olma, altın kuraldır. Basmakalıp ‘iyi’ ilişkilerin meşruluğunu sağlayan kural ve otoritenin sağlanması isteğidir. Somut altın kural aracılığıyla farklı bakış açılarını, kendisini başkasının yerine koymak suretiyle ilişkilendirir. Kişi bireysel çıkarların önünde gelen ortak duygu, uzlaşma ve beklentilerin bilincindedir.

Dördüncü Evre (Kanun ve Düzen Evresi) : Üstlenilmiş görevler yerine getirilmelidir. Tespit edilmiş diğer toplumsal yükümlülöklere ters düşen ekstrem durumlar hariç yasalara uyulmalıdır. Hukuk aynı zamanda toplumun, grubun ve kurumun hizmetindedir. Bu dönemde önemli olan, toplumsal değerlerin korunmasıdır.

III. Gelenek Sonrası/Ötesi Düzey: Bireyin, bir otoritenin etkisi altında kalmadan ahlaki ilke ve değerleri seçtiği düzeydir. Ahlaki bir durum değerlendirilirken tüm koşullar değerlendirilir. Karar verilirken evrensel ahlak ilkelerine uygun karar verilir.

Beşinci Evre (Sosyal Anlaşma Evresi): İnsanlar arasında çok çeşitli değer ve fikirlerin var olduğu ve değer ve kuralların birçoğunun belirli gruplara özgü yani göreceli olduğu gerçeğinin bilincinde olur. Bu göreceli kurallar buna rağmen genel olarak izlenmelidir. Çünkü bunlar adaleti garanti ederler ve sosyal uzlaşmayı oluştururlar. Fakat bazı değerler ve haklar yaşam ve özgürlük gibi mutlak olma karakterini taşırlar. Böyle değerlere her toplumda çoğunluğun fikrinden bağımsız olarak saygı gösterilmesi gerekir. Hem ahlaki hem de yasal bakış açılarını hesaba katar, onların bir vesile ile çelişebileceklerini kabul eder ve de onların entegre edilmesini zorunlu görür. Bu evrede evrensel ahlâkî bakış açısıyla hukuki bakış açısı arasındaki çelişkiler çözümlenemez. 20 yaş ve üzeri yetişkinlerin Kohlberg'e göre %25'inden azı bu evreye ulaşır.

Altıncı Evre (Evrensel Ahlâk İlkeleri Evresi): Birey bu evrede kendisi tarafından seçilmiş etik prensipleri izler. Özel yasalar ya da toplumsal anlaşmaların genelde geçerli olma sebebi, onların bu prensiplere uygun olarak hareket etmesidir. Söz konusu prensipler, adaletin evrensel prensipleridir. Bütün insanlar eşit haklara sahiptir ve bireyin onuruna saygı gösterilmelidir. (Çiftçi, 2003: 43-77).

1.3.3. Gilligan ve Ahlak Gelişimi

Carol Gilligan, gelişim alanında yaptığı çalışmalarını ahlak gelişimi alanında yoğunlaştırmış bir gelişim psikoloğudur. Gilligan'ın, ahlak gelişimi alanında yaptığı çalışmaların yanı sıra Kohlberg'in ahlak gelişim kuramına yaptığı eleştirilerle dikkat çekmiştir. Gilligan, Kohlberg'in örnekleminin kapsam geçerliliği olmadığını savunmuştur. Kohlberg, örneklemine etkin bir şekilde kadınları dahil etmemesine rağmen, sonuçlarda kadınlara ilgili genellemeler yapmıştır. Kohlberg, kadınların üçüncü evrede kaldıklarını bu evreyi geçseler bile erkeklerden düşük düzeyde olduklarını ifade etmiştir. Gilligan ise, kadınların üçüncü evrenin toplumsal yönünden dolayı bu evreyi geçememiş gibi göründüklerini savunmuştur. Bu evrede iyilik, yardımlaşma, sorumluluk vb. özellikler gibi çoğu toplumda kadınlardan beklenen davranışlardır. Ayrıca Gilligan, Kohlberg'in 5.ve 6. evredeki bazı ahlaki duyguların kadınlarda daha yoğun olmasına rağmen erkekleri baskın gösterdiğini belirtmiştir (Senemoğlu, 2015: 73, Gölcük, 2010: 42).

Carol Gilligan, kişinin ahlâk gelişiminin üç evreden geçerek tamamlandığını ileri sürmektedir:

1. Evre (Bireysel olarak hayatta kalma uyumu): Kişinin kendi ihtiyaçlarını ve çıkarlarını dikkate aldığı evredir. Kişi, kendisi için en uygulanabilir ve en iyi olana odaklanır. Bu evrede merhametten, diğerleri için en iyi olanın ne olduğunu içeren sorumluluğa kademeli bir geçiş gözlenmektedir.

2. Evre (Kendini ifade etme olarak iyilik): Kişinin başkalarına karşı sorumluluğu önemseydiği evredir. Kişi, bu evrede hem kendisinin hem de başkalarının ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak iyilikten gerçeğe kademeli bir geçiş yapar.

3. Evre (Şiddetsizlik ahlâklılığı): Kişinin kendi çıkarlarıyla başkalarının ihtiyaçlarını bütünleştirdiği evredir. Bu evrede herhangi birini incitme ahlâk dışı olarak görülür. Gilligan'a göre, düşüncenin en karmaşık formudur.

1.4. Dini Gelişim

“Çocuk dindar olarak dünyaya gelmez, fakat dini bakımdan tamamen boş da değildir” (Jung, 2017: 8). Jung, dini aklın özel bir tutumu olarak görmektedir. Çocukta tabii bir dini kabiliyet ve eğilimin varlığı, bilimsel araştırmaların ulaştığı ortak bir sonuç olarak açıkça anlaşılmaktadır (Hökelekli, 2005: 252). İnsanın zihinsel, psikolojik, ahlaki ve psiko-sosyal gelişimine paralel olarak, dini gelişiminde de değişiklikler olmaktadır. Bu nedenle din bilimcileri, özeldede dini inanç, dini düşünce ve dini benlik algısı gelişimini, genelde de dini gelişimi, Piaget'nin zihinsel gelişim teorisi ile Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisi doğrultusunda açıklamaktadırlar (Topuz, 2003: 22).

Dini duygunun gelişimine geçmeden önce duygulardan bahsetmekte fayda vardır. Bebekte ilk olarak duygular gelişmektedir (K. Yavuz, 2012: 21). Bebekler her yönden güçsüz ve muhtaç durumdadır; kendine yetecek ve kendini yönlendirecek güç ve imkânlardan yoksundur. Bu yüzden bebekler kendilerine bakan kişiye bağımlıdır. Bu bağımlılık onlardaki itaat etme, arzuları bir süre erteleme boyun eğme, uyum vb. davranışların ve duyguların gelişimini sağlamaktadır (Hökelekli,

2005: 252). Bu davranış eğilimleri bebeklerdeki dini kabiliyetin uyanmasına yardım etmektedir. Güvenme, bağlanma gibi duygular daha sonra Allah'a, kutsal ve manevi değerlere yönelmenin temelini oluşturur (Topuz, 2003: 22). Çocukların büyüme ve konuşma gibi iki önemli kabiliyeti kazanıp, kendisini ispata çalıştığı 2.yaş, onlar için bir dönüm noktasıdır. Çocuklardaki gelişmeler çok yönlü olarak devam eder. 3.yaştan itibaren yavaş yavaş dini nitelikli sözlerle, heyecanlarla, sevgi veya korkularla da ilgilenmeye başlarlar (Öcal, 2013: 45). Çevresindeki insanların dini uygulamaları çocuğun ilgisini çekmeye başlar. 3-4. yaşlar, çocukların telkin almaya çok müsait olmaları bakımından, eğitim ve din eğitimi açısından son derecede önemli kritik bir dönemdir (Öcal, 2013: 45). Çocuğa verilen doğru cevaplar, yapılan olumlu telkinler çocukta olumlu Allah tasavvuru oluşmasını sağlar. 2-6 yaş arası çocukta kendi düşünce sistemine uygun bir tanrı hayal etmektedir. Bu yaş aralığında daha çok antropomorfik¹⁰ bir tanrı tasavvuru vardır.

6-11/12 yaşlar arası, çocukların zihinsel, duygusal ve sosyal yönden en aktif oldukları dönemdir. Okul ortamı ile yoğun bir sosyal çevreye giren çocukta öğretmen ve arkadaşlarının etkisi en yoğun bu dönemde görülmektedir. Çocuk öğretmenini en çok bu dönemde model olarak almaktadır. Öğretmenin sözleri davranışları çocukla olan iletişimi dini eğitimi doğrudan etkilemektedir. Çocukların inanç ve hareket bütünlüğünde çelişkilere yol açmayan, akıl ve muhakemeye dayalı, zihinde kalıcı somut ilkelerle yapılacak olan din eğitimi, öğrencilerin dini gelişimini hızlandırmaktadır. 7-9 yaşlarında bilinçli bir uyanışa geçen din gelişimi, 10-12 yaşlarında iyice belirginleşmektedir. 11-12 yaşından itibaren soyut düşünme kabiliyetinin gelişmeye başlamasıyla çocukta bilinçsiz taklit yerini bilinçli davranışlara bırakmaktadır. Bu aşamaya kadar çocukta çevrenin ve okulun dini gelişimde etkisi büyüktür (Topuz, 2003: 23). Çocukların dini düşünme biçimleri, daha somut ben-merkezli değişim sürecinden daha soyut ve sosyal merkezli gelişimsel sürece doğru bir geçiş göstermiştir (Raymond ve L.Park, 2013: 249).

¹⁰ İnsani biçimcilik, insani vasıfların başka varlığa atfedilmesidir. Tanrı, melek, gibi kavramların insan özelliklerle düşünülmesidir. (Türkçe Sözlük, Ankara 2010, TDK Yayınları)

Ergenlikle¹¹ birlikte soyut düşünmeye başlayan çocuk artık dinle ilgili, çocuklukta ve ergenlikteki öğrenmeleri ile dini hayatının temellerini atar. Ergenlik dönemi hem dini hem de toplumsal gelişim yönleri bulunan önemli bir dönemdir. Ergenler, eşi ve benzeri olmayan Mutlak Varlık inancına sahip olduğu dini şuur dönemi, inançlarını tekrar gözden geçirdiği dini şüphe dönemi ve bu dönemden dolayı dini suçluluk ve tövbe dönemi yaşamaktadır (Özüdoğru Erdoğan, 2014: 153-165). Şayet bu dönemde, bağımsızlık duygusunun uyanmasıyla, her türlü otoriteyi reddeden isyankar eğilimindedir (Hökelekli, 2002: 39). Bu nedenle, gençlerin kimlik kazanma özelliklerine cevap verecek tarzda, onların akla dayalı anlama, düşünme ve yorumlama özelliklerine göre anlatılacak dini bilgiler, gençlerin dini gelişimini olumlu yönde etkileyebilmektedir (Topuz, 2003: 26).

Batı medeniyetinde özellikle Rousseau'nun¹² görüşlerinin etkisinin uzun yıllar görüldüğü, fakat daha sonraki yıllarda bazı psikologların tarafsız bir şekilde yaptığı çalışmalarla dinin çocuğun ruhuna seslendiğine ve onun ruhi yapısına uygun düşeceği görüşünde birleşmişlerdir (Ay, 2017: 77). Çeşitli gelişim evrelerini esas alan çalışmalar çocuklara verilen din eğitimini etkilemiştir.

1.4.1. Fowler ve İnanç Gelişimi

Fowler'a göre inanç, evrensel bir insani olgudur. Her insanın inancı, biricik olmakla birlikte bir şeye inanma herkes için söz konusudur. İnsanlar hayatlarını yönlendirmek, korumak ve anlam bulmak için ortak değer ve idealleri biçimlendirme çabası içerisinde (Ayten ve Köse, 2016: 67). İnanç, hayatımızdaki birçok kuvvet arasında denge sağlama ve onları anlamlandırma biçimidir. Ayrıca inanç, ortak anlam ve amaç açısından, başkalarıyla olan ilişkimizde kendimize bakış açımızdır. Bu nedenle insanlar neye inanırlarsa inansınlar, inançlarının gelişiminde bazı ortak noktalar vardır. Çünkü inanç gelişimde esas olan, neye değil, nasıl inanıldığıdır (Topuz, 2003: 34) . O, faith kavramından yani "güven" anlamında bir inançtan bahseder. Bu kavram altında Fowler, teselli ya da kendini varoluş içinde anlam dolu

¹¹ Ergenlik Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre soyut işlemler dönemine denk gelmektedir.

¹² bk. Jean-Jacques Rousseau "Emile" İstanbul. 2013. s.223-230.

yönelmeyi hedefleyen insan tarzını anlar. O halde burada söz konusu olan, hayat görüşünün tümündeki olgunluktur (Holm, 2018: 96).

Fowler, inanç gelişimini açıklarken, gelişim psikolojisindeki verilerden yola çıkarak, Erikson'un psiko-sosyal gelişim, Piaget'nin zihinsel gelişim ve Kohlberg'in ahlak gelişim modellerinden yararlanmakta ve aşamalı bir inanç modeli sunmaktadır. Onun inanç gelişim modelinde, dikkate alınması gereken yedi aşama vardır (Topuz, 2003: 34). Bunlar;

Temel İnanç (Primal Faith): 0-2 yaş arasını kapsar. Bu dönemde bebeğin bakım vereni (annesi ya da bakıcısı) ile olan ilişkileri önemlidir. Bu dönemde bebek güven duygusunu kazanır. Bebeğin bu dönemde kazanacağı güven duygusu, ilerleyen yıllarda kişinin inancına şekil verir.

Sezgisel-Yansıtıcı İnanç (Intuitive-Projective Faith): 2-6 yaş arasını kapsayan bu evre, egosantriktir¹³. Çünkü bu dönemde çocuk, olaylara kendi sahip olduğu dışında farklı bakış açılarının olabileceğini bilmez. Çocuklar, gerçek ile hayali birbirinden ayıramaz. Çocuk, kendi kültür çevresi içerisinde var olan sembol ve imgelerden oluşturduğu bir tanrı imgesine sahiptir. Dini düşünce anne babadan öğrenilen kelime ve ifadelerin tekrarlanmasından ibarettir.

Mitsel-Lafzi İnanç (Mythic-Literal Faith): Çocuklar bu evreyi 6-7 yaşlarında başlayıp 12 yaşında tamamlarlar. Bazı insanlar hayatları boyunca bu evrede kalır. Kişi bu evrede dünyaya karşı bakış açısına sahiptir. Bu dönemde peri masalları dönemi geride kalmıştır. Fakat bu evredeki birine göre kişi gerçekten yeterince inanırsa Hz. Yunus'un hikayesinde olduğu gibi balığın karnında yaşaması mümkün olabilir. Bu dönemde tanrı ile olan ilişki karşılıklı çıkar ilişkisi halindedir.

Geleneksel İnanç (Synthetic-Conventional Faith): Yaklaşık olarak 12-18 yaş aralığını kapsar. Evre, ilk ergenlikle şekillenmeye başlar. Bu dönemde sembol ile anlam birbirinden farklı düşünülemez. Sembol karşı saygıda kusur etmek, o sembolün taşıdığı değere saygısızlık gibi algılanır. Bu dönemde kişinin dindarlığı

¹³ Benmerkezci.

halk tarafından onaylanan geleneksel bir dindardır. Bu evrede birey, davranışta bulunurken “başkaları ne der” diye düşünür.

Birleştirici-Yansıtıcı İnanç (Individuative-Reflective Faith): 25-39 yaşların arası. Kişi kendi inanç sistemini kurmak için sorumluluk almaya başlar. Artık “başkaları ne der” demek yerine, kendi benliğine yönelir. Bu evrede dini semboller ile anlam birbirinden ayrı düşünülebilir. Kişi sembollerin değişebileceğini ve anlamlarının değişik şekilde yorumlanabileceğini kabul eder. Belirgin olmayan değerlerin eleştirilmeye başlanması ve bireyin kendi içinde otoriteyi kurması bu dönemde olur. Kişi başkalarının tavsiyelerini kendi onayından geçirerek değerlendirir.

Birleştirici İnanç (Conjunctive Faith): Bu evre, hayatın ortasında ya da daha sonrasında oluşur. Bu dönemde semboller tekrar değerlendirilmeye alınır. Mitler ve sembollerin taşıdığı gerçekler daha karmaşık bir anlayışla değerlendirilir. Mitler ve semboller gerçeğin ve erdemin taşıyıcısı olarak görülür, fakat ilk evrelerdekinin aksine bu gerçekler katıksız gerçek olmak yerine görecelidir.

Evrenselleştirici İnanç (Universalizing Faith): bu evredeki kişiler zulüm ve adaletsizliği yenmek için çaba harcarlar ve bu uğurda büyük sıkıntılarla karşılaşır. Sevgi ve adalette kuşatıcıdır. Evrensel misyonları vardır. Tüm hayatlarını bu misyonu gerçekleştirmeye adanmışlardır. Bu evrede olanlara dini liderler ve peygamberler örnek verilebilir(Ayten ve Köse, 2016: 68-69).

Fowler’in imandaki değişim ve gelişimle ilgili olarak geliştirdiği bu evrelere dikkat edilirse, Piaget’in geliştirdiği bilişsel gelişim ve Kohlberg’in geliştirdiği ahlaki gelişim kuramlarına benzer bir süreç ve içerik arz etmektedir. Bu yönüyle zengin içeriğe sahip görünmekle birlikte, empirik açıdan göreceli ve daha az değer ifade ettiği şeklindeki eleştirilerden uzak olamamıştır. Dini inançla ilgili olarak genel olarak ortaya koymaya çalıştığımız çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde, dini inancın kaynağının temelde bireyin kendisi olduğuna ilişkin yaklaşımların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, ihtiyaç yahut arzu yönelimi şeklinde, her bireyin bir inanç objesi veya bir dini inanç edinmeye dönük psikolojik bir yatkınlık içerisinde

olduğu söylenebilir. Farklı dini inançların oluşmasının ise, çeşitli kişisel ve sosyal etkenler nedeniyle, bu yatkınlığı eyleme dönüştürme sürecinde ortaya çıktığı söylenebilir (Karaçoşkun, 2004: 28-29).

1.4.2.Ronald Goldman ve Dini Düşüncenin Gelişimi

Bir din eğitimcisi ve din psikoloğu olan Goldman, bilişsel gelişim ile dini düşünce arasında bir paralellik olduğu düşüncesini temele alan bir çalışma yapmıştır. Ronald Goldman da, “dinî düşüncenin, dinî olmayan düşünceden şekil ve yöntem açısından, farkı olmadığı” iddiasıyla, Piaget’in bilişsel gelişim kuramını, dinî düşünceye uygulamaya girişmiştir (Hood, 2004: 209). Goldman çocukların kutsal kitapta geçen hikâyeleri anlama kabiliyetlerinin gelişimi üzerine odaklanmıştır. Goldman oldukça iddialı bir şekilde, Piaget’den de etkilenerek, ‘dini düşüncenin dini olmayan düşünceden yöntem ve biçim olarak farklı olmadığı’ temel tezinden hareket etmiştir. Dini düşüncüyü ayrı bir gelişim alanı değil, ‘düşünce aktivitesinin dine yönelmesi’ olarak ele almıştır (Atik, 2016: 24).

Goldman, çeşitli yaşlarda çocukların kutsal kitaptan alıntıları nasıl kavradıklarını, Piaget’in çocukta zihinsel gelişim şemasına uygun olarak kontrol etmiştir. Ona göre çocuk önce, dini gerçekliği henüz kavrayamadığı bir tür dindarlık-öncesi aşamadan geçer. Çocuk, fantezi ve duyguları eşliğinde gelişimini sürdürür. Sonraki aşama, dindarlık-altı olarak tanımlanır. Bu aşamada çocuk her somut ve maddi olanı kavrar. Bunu kişisel bir evre izler. Çocuk ancak bu aşamada, tasavvurlarını ve din anlayışını belirgin bir şekilde ortaya koyar. Goldman’a göre pek çok çocuk, kutsal kitabın alıntılarıyla gereğinden erken yüzleştikleri için ikinci aşamada takılıp kalırlar. Bu alıntılarının çoğu, Goldman’a göre soyut düşünme yeteneğini gerekli kılar ve ancak formel işlemler döneminde, yani 12 yaşlar civarında anlaşılabilir (Holm, 2018: 92). Goldman araştırmasında; dini düşünce gelişimi açısından Piaget’nin bulguları ile benzer sonuçlara ulaşmıştır. Piaget’in ‘işlem-öncesi dönem’ şeklinde sınıflandırdığı erken çocukluk dönemini Goldman ‘sezgisel dini düşünce’ olarak ele almıştır. Yedi ile on üç yaşları arası somut dini düşüncenin ve on üç yaşından sonra da soyut dini düşüncenin geliştiğinin ve bu evreler arasında iki geçiş evresi olduğunu ortaya koymuştur.

Piaget'nin kuramında soyut düşünce, 10-11 yaşlarında gelişmeye başlarken Goldman'da bu durum 13-14 yaşlarında kazanılmaya başlandığı savunmuştur (Atik, 2016: 25-26).

a. Sezgisel Dini Düşünce (0-7 yaş)

'Dini Düşünce Öncesi' olarak da isimlendirilen bu evre, 8 yaşına kadar devam edebilmektedir. Erken çocukluk dönemi boyunca dine belli bir ilgi olmasına rağmen çocukların dini gerçek anlamıyla anladıklarına dair fazla bir ipucu yoktur. Bundan dolayı Goldman bu dönemi 'Din Öncesi' olarak tanımlamaktadır. 5-7 arası çocukları cevaplarında ise sezgisel düşünce, detaylardan dolayı dikkati dağılmış çocukların, literal, çarpık, genellikle yanlış anlamalarına rastlanmıştır.

Bu dönemde çocuğun dini düşüncesi oldukça sınırlıdır. Özellikle çocuk, soyut dini kavramları anlayabilecek donanımdan birçoğundan mahrumdur. Bilişsel sınırlılıklar olduğu gibi tecrübe sınırlılıkları da bu düşünce şeklini engeller. Bundan dolayı çocuğun birçok akıl yürütmesinin sonucunda hatalar ve yanlış anlamalar kendini gösterir. Sınıflandırma yapmak istemesine rağmen başarısız olur. İşlemlerin sağlamasını yapabilecek tersine düşünebilme yeteneği de tam olarak gelişmemiştir.

Bu dönemin dini gelişim açısından önemli bir özelliği antropomorfik düşünce şeklidir. Birçok soyut kavrama, somut anlamlar yükleme ve onları somut özelliklere göre düşünme bu dönemde belirgindir. Antropomorfik düşünce şekli daha çok çocukların Allah'ı tasavvurlarında kendini gösterir (Atik, 2016: 26-27).

b. Birinci Geçiş Aşaması

Sezgisel dini düşünce ile somut dini düşünce arasındaki aşamadır. Sezgisel düşünmeden mantıklı düşünmeye doğru ilerleme gösteren çocuklar, tecrübe eksikliğinden dolayı ilk aşamada olduğu gibi bazı yanılgılar yaşarlar. Henüz kurumsal dini yapılar ile çok fazla karşılaşmadıkları için, birçok dini olguyu açıklamada problem yaşayabilirler ancak ilk aşamaya göre kısmi bir ilerleme gösterirler (Atik, 2016: 28).

c. Somut Dini Düşünce (7/8-13/14 yaş)

İkinci aşama Piaget'nin somut işlemler dönemine karşılık gelen somut dini düşünce aşamasıdır. Bu aşama yaklaşık 13 yaşına kadar devam eder. Düşüncelerin somut objelerle sınırlı olduğu bu aşamada, dini olgular ve metaforlar anlaşılammaktadır. Literal bir düşünce şekli baskındır. Tümdengelim ve tümevarım yöntemleri kullanılmaya başlansa da bu somut durumlar, görsel deneyimler ve duygusal veriler ile sınırlıdır. Sınıflandırmaların ise hatadan ziyade başarı ile yapıldığı, sistematik düşüncenin geliştiği, birkaç olgunun birbiri ile ilişkilendirildiği ve somut olgular arasında genelleme yapıldığı görülür. Mantıksal düşünme mümkün olsa da sadece görünür ve elle tutulur objeler ve çocuğun kendi tecrübeleri etkilidir. Dini olgular, kutsal metinlerdeki sembolik ifadeler literal olarak yorumlanır. Erken çocuklukta gibi olmasa da kısmi benmerkezci düşünce ve antropomorfik düşünce eğilimleri vardır. Ancak bu düşüncelerin oldukça azaldığı görülür.

d. İkinci Geçiş Aşaması

Çocukların soyut dini düşünceye geçişleri diğer gelişim alanlarında olduğu gibi yavaş bir şekilde gerçekleşir. Bu geçiş somuttan soyuta bir geçiştir. Ancak bu geçiş aşamasının genel niteliği somuttan ziyade soyut düşünce şekline yakındır. Hala bazı tecrübe sınırlılıkları söz konusudur.

e. Soyut Dini Düşünce

Sembolik ve soyut düşünce yeteneği kazanan çocuklar yaklaşık 13 yaşından itibaren rasyonel olarak tutarlı bir şekilde hipotezlerini kurgulayabilirler. Kendi teorilerini kurgulama, düzeltme ve reddetme konusunda önemli düzeyde ilerleme kaydetmektedirler. Ergenler ile yetişkinler arasındaki soyut düşünce şekillerinde yine de farklılıklar vardır. Bu farklılıklar büyük oranda tecrübelerden kaynaklanmaktadır (Atik, 2016: 29-30).

Goldman'ın araştırmaları, zihinsel gelişim üzerine yoğunlaşmaktadır. Ahlaki yön dikkate alınmamaktadır. Bir modelin öğrenildiği ve rollerin önem verilerek yaşandığı bir ortamda çocuğun öğrendiği dini alıntıların, erken yaşlarda tam olarak

anlaşılmadığı; ancak yine de hatırlandığı öne sürülebilir. Bu alıntılar, daha sonraları rollerin benimsenmesi noktasında önem kazanabilir. Ayrıca bunlar, sonradan olgun yaşlarda dini sorunlar üzerinde düşünme, önceden öğrendikleriyle ilgili yeni bakış açıları ve sembolik fonksiyonlar keşfetme yeteneği için temel teşkil edebilir. Ayrıca onun, derin duygusal bir tarzda hayatını etkilemesine de izin verebilir. Bu fikir, yorumlama fonksiyonlarında hikaye ve mitlerin altı çizilen derinlik psikolojisine dayalı bakış açısı tarafından desteklenmektedir.

Böyle olmakla birlikte bütün bunlar, dini içeriklerin öğrenilmesi sürecinde yetişkinlerin, dini anlatıların yorumunu çocuğa özgü aşamaya pek bağlamadıkları ve çocukta kişisel bir yeniden yapılanmayı engellediklerini var sayar. Böylece din ile ilgili ileri zihinsel yansımaları engellemiş olur. Ki bu durum, çoğu zaman tecrübe yetersizliğine; buna bağlı olarak da gelenekle ilişkide zorluklara ve korkuya yol açar. Burada duygusal kişilikleştirmeler bile engellenmiş olarak etkide bulunabilir (Holm, 2018: 93).

1.4.3. Gordon Allport ve Dini gelişim

Goldon W. Allport, psikoloji tarihinde kişilik psikolojisi alanında yaptığı çalışmalarıyla tanınmıştır. Allport, bireysel farklılıklara olan ilgisini din psikolojisi alanındaki görüşlerine de taşımıştır. Allport, dini şekillendirmede bireyin bilinçli bir rolü ve iradesinin olduğunu belirtmiştir. Psikoanalizin din görüşünü eleştiren Allport, dinin bireyin olgunlaşma sürecinde olumlu katkıları olduğunu, umutsuzluk ve kaygıya karşı bireyi koruduğunu söyler. Ona göre bireye amaçlı olma duygusunu kazandıran din, bireyin anlamlı ve huzurlu bir hayat yaşamasında vazgeçilmez bir kaynaktır. Allport iki farklı dini yönelim belirtmiştir. Bunlar;

a. İç kaynaklı yönelim: Bu yönelimde dine din olduğu için ilgi duyulur. Dini bir kural o kuralın bizatihi iyi olduğu ve yapılması gerektiği için gerçekleştirilir. Başka bir yan getiri beklenmez. Dini kurallar ve ilkeler içselleştirilerek ve ayırım gözetmeksizin yaşanır.

b. Dış kaynaklı yönelim: Bu yönelimde dine ve dini pratiklere başka yan getiriler olduğu için ilgi duyulur. Örneğin, camiye gitme motivasyonunda, iç kaynaklı yönelim için bir son aşamadır, dış kaynaklı yönelim için ise orada başka

insanlarla tanışma ve hayatın stresini yenme amacı taşıyabilir(Köse ve Ayten, 2016: 56).

Bireyin her aşamada yeni ve öncekinden farklı bir kişiliğe sahip olmasını dikkate alan Allport, dini gelişimi; çocukluk dini, ergenlik dini ve olgunluk dini gibi kategorilere ayırmıştır.

1.4.3.1. Erken Çocukluk Döneminde Dini Duygunun Gelişimi

Çocukluk döneminde doğal olarak din tam değildir. Çocuk arzulara ve sosyalleşmenin temel basamaklarına cevap verme özelliklerine sahiptir; fakat ne zekası ne de kişisel bilinci 'his' diyebileceğimiz şeyi ortaya çıkaracak yeterlilikte gelişmemiştir ya da dini duygu gibi çok yüksek zihinsel organizasyonu üretecek kadar yeterli değildir. Bu nedenle çocuğun ilk belirgin dini tepkimeleri¹⁴ dinsel olmaktan çok toplumsaldır. Bu dönemde çocuklar dini ritüelleri onların içerdiği manayı kavramadan tekrar edip dururlar. Bunlar yapılması gereken sıradan davranışlardır (Allport, 2016: 47). Çocuğun hassas kapasitesi ve sınırlı tecrübe birikimi onun kontrolünde olduğu zaman fikirlerini en iyi şekilde biçimlendirir. Bu dönemde çocuğun düşünceleri benmerkezci özellik taşımaktadır. Çünkü her türlü algılama ve duygu çocuğun büyüyen bilicinin etrafında döner. Bu benmerkezcilik çocuğun Tanrı tasavvuruna da yansımıştır. Çocuk antropomorfik bir tanrı anlayışına sahiptir (Allport, 2016: 48-49).

Her ne kadar çocuğun zihni benmerkezci ve hayalci düşünce yapısı ile antropomorfizmin karmaşası içinde dönüp duruyorsa da çocuğun dini düşünceleri yetişkin çevreden gelen karşı görüşler ve baskılarla değişime uğramaya başlar. Yaşadığı kültürün standart inanç değerleri ve ahlaki normları yavaş yavaş çocuğun hayatına girerek benmerkezci düşüncenin yerini alır (Allport, 2016: 49).

1.4.3.2. Ergenlik Döneminde Dini Duygunun Gelişimi

Dini hissin gelişiminde ergenlik dönemine kadar çok ciddi değişiklikler meydana gelmemektedir. Allport, gelişmenin bu dönemde bireyin ikinci elden

¹⁴ Baş eğme, elleri birleştirme, basit duaları ezberleme, dini portrenin önünde dua etme gibi (Allport,47)

kazandığı alışkanlıkları bırakıp birinci elden alışkanlıklar elde etme amacıyla bütün dini ve dini olmayan tutumlarını değiştirme çabası içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Bu çaba içerisindeki dönem, ergen bireyin artık anne ve babasının kendisi için düşünmesine izin vermediği bir isyan dönemidir. Bu isyankârlık bazen anne ve babanın inandığından farklı bir dini gruba dâhil olma şeklinde gerçekleşebilir. Bazen de ailesinden edindiği dini düşünceleri kendi mantık süzgecinden geçirerek tatmin edici bir rasyonel inanca sahip olabilir. Ergen birey, erken çocukluk döneminde sorgulamadan öğrendiği ve taklit yoluyla uyguladığı dini ritüelleri sorgulamaya başlayacaktır. Bu süreçte bazı şüphelerle karşılaşması durumunda ergen birey tercihini fırsatçılık ve faydacılıktan yana kullanabilmektedir. Bu şüpheler düşünce birikiminden çok cinsel çatışmaların meydana getirebileceği kaygı, suç, utanç vb. duygulardan kaynaklanmaktadır (Allport, 2016: 51).

Allport, dini uyanışın üç temel formundan söz etmektedir. Birincisi kesin kriz, ikincisi duygusal motivasyon, üçüncüsü de kademeli uyanış tecrübesidir (Allport, 2016: 53). Ergen bireylerin yetişkinlik dönemlerine doğru yaşadıkları dini tecrübe farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar ergen bireyin dini düşünce, tutum ve davranışlarını belirlemektedir.

1.4.3.3. Olgunluk Döneminde Dini Düşünce

Allport, çocukluk ve gençlik dönemlerindeki benmerkezci dini duyguların yetişkin bireyin zihninde uğradığı değişim sürecini olgunluk dini kavramı etrafında ele almaktadır. Olgunlaşmış dini kişilikte olgun bir dini his geliştiği zaman bu bireye ifa edeceği ağır bir yük yüklemiştir. Bu nedenle dini duygu açısından olgunlaşmış kişilik bu tecrübenin en küçük unsuruna bile sahip olmakla yükümlüdür. Çünkü olgun birey, birçok metafizik ve ahlaki çözülmeliklerin kendisi için büyük sonuçları olmadığını herkese ilan etmiştir. Öte yandan olgunlaşmış dini his kendisini bütün gerçeklere, değerlere ve değersizliklere açarak onların teorik ve pratik boyutlarını bir hayat görüşüne dönüştürme iddiası içindedir. Böyle bir görevi kabul eden dini hissin gerçeklerle bağlantısını kesip hayal aleminde yaşaması mümkün değildir (Allport, 2016: 72-73). Olgunlaşmış dini düşünce dinin metafizik etkisinden uzaklaşmıştır.

1.4.4. Gazali'nin Dini Gelişim Teorisi

Din eğitiminde dini gelişim teorileri ele alındığında genellikle batı kaynaklı dini gelişim teorilerinden bahsedilmektedir. Elbette İslam kültüründe de din gelişim alanında yapılan çalışmalar mevcuttur. Bunların bir örneği Gazali'ye aittir. O eserlerinde¹⁵ çocuğun dini gelişimini konu edinmiştir. Müslüman düşünürler arasında Gazali'nin din psikolojisinde önemli bir yeri vardır. O, insanın bilgi kaynaklarını, elde edilen bilgilerin güvenilirliğini değerlendirmiş, duyular, algılar ve kişilik yapısıyla ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca iman, ibadet, dua, tevbe ve diğer dini davranışları insanın ruhsal yapısı ve İslam Dini açısından açıklamış ve adeta modern dini psikolojiye öncülük etmiştir (Peker, 2018: 43). Gazali'nin bazı çalışmalarının batı medeniyetinde benzerleri görülmüştür¹⁶.

Gazali, dini gelişiminden bahsederken, dini gelişime etki eden faktörleri iki farklı gruba ayırmaktadır. Bunlar; insanın mahiyeti (yaradılış doğası) ve sosyal yaşam farkları alanındaki psiko-sosyal veya sosyo-kültürel tecrübelerdir. Gazali'ye göre, insan yaratılışı itibarıyla dini gelişim göstermeye ve dini davranışlarda bulunmaya kabiliyetlidir. Gazali, psiko-sosyal yaşam tecrübeleri açısından dini gelişimi ele alırken, gelişim psikolojisinin verilerine paralel, aynı zamanda sosyo-kültürel çevre koşulları da dikkate alan bir yaklaşımla dini gelişimden bahsetmektedir (Topuz, 2003: 42). Gazali'nin görüşlerine göre, his, duygu, haz ve duyu gibi kavramlar bebeklik, çocukluk ve ergenlik dönemindeki gelişimden bahsedilmiştir.

1.4.4.1. Gazali'de Gelişim Dönemleri

Gazali'ye göre insan, duyular (sırasıyla dokunma, görme, işitme), akıl, algı, haz gibi kabiliyetlerle dünyaya gelmektedir. Bebeklik yılları insanın duyularını kullanarak çevreyi tanımasıyla geçmektedir. Yedi yaşından itibaren akıl baskın

¹⁵ bk. Gazali, (1990). El Munkız Min-Ad Dalal, (Çev: Hilmi Göngör) İstanbul, Milli Eğitim Yayınları

¹⁶ Örneğin, Jung'un bireyselleşme sürecinde rüyaların fonksiyonelliğine verdiği önem ile tasavvufta rüyalara atfedilen değer arasında büyük benzerlik vardır. Bununla birlikte Jung'un bireyselleşme sürecinin son aşaması ile sürecinin son aşaması ile tasavvufun 'insan-ı kâmil'i arasında benzerlikler ise bireyselleşme teorisi üzerinde tasavvufun etkisi çarpıcı şekilde görülmektedir (Karaca, 2007: 267).

olarak kullanılmaya başlanmaktadır. Çocuk ilerleyen yıllarda soyut alanın – maneviyat- konularını algılamaya başlar (Gazali, 1990, 64-67).

Ancak Gazali'nin idrak (algı) aşamaları konusundaki açıklamaları oldukça dikkat çekicidir. O idrakin dört aşaması olduğunu belirtir. 1- Birinci aşama duyulara ait idraktır. Beş duyu organı gelen uyarıların algılanmasıdır (ilk çocuklukta algılama daha çok duyularla yapılır). 2-ikinci aşama hayale ait idraktır. Duyu organlarıyla idrak edilen nesne ortada bulunmasa da hayal gücünde onun idrakinin devam etmesidir (nesne devamlılığı gibi). 3-Üçüncü aşama vehme (soyut düşünceye) ait idraktır. Her hangi bir cismin dış görünümünün, nicelik ve niteliğinin dışında sahip olduğu anlamların idrakidir. Bir şey iyidir ya da kötüdür gibi. 4-Dördüncü aşama akla ait idraktır. Akıl cisimleri nitelik, nicelik ve mekânda oluş gibi özelliklerinden soyutlayarak tam ve mükemmel olarak idrak eder (Peker, 2018: 44-45). En geniş kapsamlı idrak aklın idrakidir. Aklın idraki hem objenin nicelik ve niteliğini idrak ettiği gibi hem de objenin bunlar dışındaki anlamlarını idrak eder.

Çocukluk döneminde, insanın akli saf işlenmemiş bir cevher gibidir. Bu akıl, duyabildiği, görebildiği, algılayabildiği her şeyi kolayca, sorgulamadan kavramakta ve öğrenmektedir. Eğer insan çocukluk döneminde, gerekli dini bilgileri öğrenir, dini davranışları yerine getirmeyi alışkanlık haline getirir, yemesinde, içmesinde ve giyiminde, dini inanç ve değerlere uygun davranırsa, dinin objektif yapısına uygun dini davranışları yerine getirebilecek potansiyelde yetişmiş olur. Bu dönemde çocuklara iyi duygular aşılanmalı ruhu olumsuz etkileyecek duygulardan sakındırılmalıdır. Çocukta bu dönemde haz alma, öfke saldırganlık gibi kabiliyetler de gelişir. Bu kabiliyetler konusunda uygun bir gelişime dikkat edilmedi. Çünkü bu dönemde edinilen bu kabiliyetler değişmez tutum ve davranışlara dönüşebilir (Topuz, 2003: 42). Çocuklar yedi yaşından itibaren hızlanan zihinsel gelişimlerine paralel olarak, metafizik alemle ilgili gerçekleri algılamaya ve bu gerçeklikleri algılamaya, bunlara yönelik duygu ve düşünce geliştirmeye başlamaktadır. Bu başlangıç, dini gelişimin gerçek manada başladığı anlamına gelmektedir. Çocukluk döneminde başlayan zihinsel gelişimin ergenlik döneminde hızlanmasıyla insan, metafizik alemde yer aldığı varsayılan bütün varlıkları tam olarak idrak etmeye,

doğruları yanlışları ayırt etmeye, dinen yapılması uygun olan veya olmayan davranışları da bilinçli olarak ayırt etmeye başlamaktadır. Ancak bu hızın çocukluk, döneminde gelişimini tamamlayan haz alma, öfke ve saldırganlık gibi alışkanlıkların insanın duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol etmesine engel olamamaktadır. Bu nedenle, ergenlik döneminde insanların dini gelişimlerinde ikilemler olmaktadır. Bu ikilemlerin olmaması ve sağlıklı bir dini gelişimin gerçekleşmesi için, ergenler, yerine getirmeleri istenilen davranışlar konusunda bilgilendirilmeli ve niçin bu davranışı yerine getirmesi gerektiği nedenleriyle birlikte açıklanmalıdır. Çünkü bu dönemde insanlarda çevrelerinde olup biten her şeye karşı bilinçli tepki süreci başlamıştır(Topuz 2003: 43). Gazali, ergenlik dönemi ve sonrasında, insanların dini inanç ve değerlerinde daha farklı düşüncelere sahip olabileceklerini belirtmiştir.

1.4.5. Kuran-ı Kerim'e Göre Din Duygusu ve Dini Gelişim

Kuran'da *“Yüzünüzü doğru bir din olan İslam'a, insanların fitratına uygun olan dine çevir.”* (Rum, 30/45) buyrulur, insanın dini kabullenmeye yetenekli tarzda yaratıldığına işaret edilmiştir (Ay, 2017: 79).

Arapça bir kelime olan fitrat, Fe-Ta-Ra fiilinden türemiş, durum bildiren isimdir. Durum bildiren bir isim olan fitrat kelimesi de, yaratılış durumu, özellikleri ve orijinalliğini dile getirir. Özel bağlamda insanın yaratılışı anlamına kullanıldığında fitrat, tüm özellikleriyle insanın yaratılış şekli ve onu diğer varlıklardan ayıran yönleriyle orijinalliği anlamına gelmektedir. Fitrat, insanın özgün yaratılışıdır. Başlangıcı ve mahiyeti itibarıyla, insanın varlığından önce bulunan geleceğini, kendisini ve vasıtasıyla gerçekleştireceği fiillerini yönlendirecek olan özgün hususiyettir (Okumuşlar, 2002: 29).

“Yüzünü hanif (batıl olan her şeyden uzaklaşmış) olarak kararı bir şekilde dine çevir, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata uygun davran. Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme bulunmaz. Bu doğru, sabit dindir ama çoğu insanlar bunu bilmez”.(Rum, 30/30). İlk dönem İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu fitratı İslam dini olarak tarif eder. Sonraki âlimlerden de aynı görüşte olanlar bulunmaktadır (Okumuşlar, 2002: 29).

“Kıyamet gününde biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin, adem oğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onlara kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?.. Onlar da ‘Evet, buna şahit olduk’ dediler” (Araf, 7/172). Hamdi Yazır, bu ayetin tefsirinde: Adem’in ilk çocuğundan itibaren herkes, Allah’ın kendilerine verdiği fitratı yani, O’nun yarattığı insanın varlık yapısına tanıklık etmekle, Rabbi ile kendisi arasında böyle bir icap ve kabulün sonucu olan bir fitri akit (doğal bir sözleşme) altına girmiş ve varlığında Rabbine şahitliği ve O’na kulluğu taahhüt etmiştir. İşte bu anlaşma ve fitri misak, insanlığın dindarlığının başlangıcıdır. Bu nokta dindarlığın olduğu kadar hukukun, ahlakın, sosyal hayatın ve medeniyetin de başlangıç noktasıdır (Okumuşlar, 2002: 32).

1.5. Kavram Öğretimi

Kavram, bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımıdır¹⁷. Diğer bir ifade ile kavram; bireyin yaşantıları sonucu obje ve olayların ortak özelliklerinden soyutlama yoluyla elde edilen ve sembollerle ifade edilen düşünmenin temel birimidir (Akyürek, 2004: 21). . Kavram, pek çok açıdan farklı olabilen nesnelerin ortak özelliğidir. Örnek olarak, kırmızı, sert, ağaç, sıcak ve soğuk gibi kavramları sayabiliriz (Arı, 2008: 269). Kavramlar varlıkları birbirinden ayırmaya, sınıflandırmaya ve ilişkilendirmeye olanak sağlar. Bu sayede bilgiyi pek çok yönden anlamlı hale getirmeye yardımcı olurlar. Bireyin yaşadığı çevreyi daha iyi tanımasını ve sistematik bir şekilde öğrenmesini sağlar. Eğitimde ise kavramlar konuların daha iyi öğrenilmesini ve kavranmasına yardımcı olurlar.

Kavram gelişimi önceki zihinsel gelişimin güçlü bir göstergesi ve sonraki zihinsel gelişiminin de başlıca önkoşuludur. İnsanın belli bir zamanda kazanmış olduğu kavramlar, hem onun zihinsel gelişiminin başlıca ürünü, hem de onun daha sonraki zihinsel gelişiminin başlıca itici gücü olmaktadır. Kısacası kavram gelişimi, zihinsel gelişimin hem güçlü bir göstergesi hem de başlıca önkoşuludur.

Kavram gelişimi belli bir sıralama izlemektedir. İlk izlenimler bellekte bir iz bırakmakta, sonradan edinilen bilgiler uydukları izlere göre sınıflandırılmaktadır. Bir

¹⁷ <http://sozluk.gov.tr/>

kavram, birçok izlenimin birbirleriyle karşılaştırılması sonucu elde edilmekte; ilk ve önemli bir izlenim, kendinden sonra gelen bilgisel gereçlerin sınıflanacağı bir iz bırakmakta, kendinden sonraki benzer izlenimlerin altında gruplanacağı bir etiketi oluşturmaktadır. Kavram gelişirken ortaya çıkan bu ilk göstergeler bir çeşit adlandırmacılıktır (Hayran, 2010: 13).

Kavram gelişimi, iki aşamada gerçekleşir: Birinci aşama kavram oluşturma, ikinci aşamaysa kavram kazanmadır.

a. Kavram oluşturma: Kavramın örneklerinin benzer ve farklı yanlarını algılayarak, benzerliklerden genelleme yaparak oluşturulur. Bu süreçte, birey, objelerle arasında ilişki kurma işlemini yapar. Bazı psikologlara göre, bu olgu bir genelleme niteliğindedir. Genelleme süreci içinde elbette ayırt edicilik vardır. Birey benzerleri bir araya getirmek için benzer olmayanları ayırt etme durumundadır. Bazılarına göre de, genelleme olmaktan çok bireyin oluşturduğu orijinal insan şeklini, karşılaştığı yeni durumlarda bir ölçüt olarak kullanarak, onları belli bir sınıfa toplamasıdır (Ülgen, 2004: 120).

Kavram oluşturma, yaşam boyu devam etmekle birlikte, çocukluk yıllarında yoğunudur. Dünyaya yeni gelen çocuk çevresini anlamlandırmaya çalışır. Bu anlamlandırma zamanla çocukta şemalar oluşturmasını sağlar. Bilişsel gelişimi ilerleyen çocuk zamanla çevresindeki nesnelere tanımaya tasnif etmeye başlar. Bu tasnif etme çocukta kavram oluşumu gösterir. Kavramlar bireyin çevreyle ilişkisini düzenleyen en önemli parçalardır. Kavramların eğitim öğretim sürecinde de önemli bir yeri vardır.

b. Kavram kazanımı: İnsan yavrusu, ilk andan başlayarak çevresiyle etkileşimde bulunmaya başlar. Doğuncaya kadar, uyarıcılara, iç iletişim yeteneğini kullanarak tepki verir. Doğuştan sonra, bu etkileşim etkinliklerine görsel uyarıcılar da katılır. Çevresindeki kişilerce hazırlanmış olan çeşitli yaşantılarla etkileşmeye başlar. Kendisini etkileyen her uyarana ilişkin algı izlerini önceki yaşantı izleriyle karşılaştırıp yorumlar, gerekli yanıtları verdikten sonra onları da yeni algı izleri biçiminde belleklerinde saklar. Zamanla, algısal yaşantıların, aynı ya da benzer olduğu anlaşılır. Zihinde, aynı ya da benzer yaşantı izleri arasında ortak yönleri

nedeniyle ilişki örüntüleri kurulmaya başlar. Böylece ortak yönleri olan algısal yaşantı kümelerinin her biri için bir kavram oluşur (Hayran, 2010: 14).

Din eğitiminde de kavramların önemli bir yeri vardır. Dini kavramların öğretimi bireyin din konusunda bilgilenmesine ve bilinçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Öğrenciler dini kavramların öğretimi esnasında dini bilginin özelliklerini öğrenirler. Dini kavramların etkili öğretimi, bireyin din konusunda doğru bilgilenmesine, kendi bilgileri arasında ilişki kurmasına yardımcı olacaktır. Bu da sağlıklı bir din anlayışının oluşmasına katkıda bulunur. Ayrıca kavram öğretiminin hazırlık aşamasında yapılan kavram analizleri ve oluşturulan kavram haritaları bilginin sistemleştirilmesine yardımcı olur. Öğrencinin gelişim özelliklerine uygun düzenlenen bir kavram öğretimi bilişsel, duyuşsal ve kişilik gelişimine katkıda bulunur. Din öğretiminde kavram öğretiminin, bireyin yaşamını anlamlandırma çabasına, anlamlı öğrenmeler gerçekleştirmesine, öğrendikleri ile günlük yaşamını arasında ilişki kurmasına, problem çözme becerisinin gelişmesine ve bireyselleşmesine katkısı vardır (Akyürek, 2004: 21-22). Kavram öğretimini bazı güçlükleri ve sınırlılıkları vardır. Kavram öğretiminde kavramın verileceği yaş aralığı çok önemlidir. Kavramlar öğrencilerin bilişsel düzeylerine uygun olarak verilmelidir. Din eğitiminde geniş bir kavram yelpazesi vardır. Bu kavramların öğrenci seviyesine uygun verilmesi gerekir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma modeli iki farklı yöntem kullanılmıştır. Kavramsal çerçevede literatür taraması yapılmış, elde edilen bilgiler sistematize edilmiştir. Uygulamalı kısımda ise nitel çalışma yürütülmüştür.

Nitel araştırmanın arkasındaki temel fikir, problem veya sorunu katılımcılardan öğrenmek ve probleme ait bilgiyi elde etmek için araştırma yapmaktır. Nitel araştırmalarda problemin bütünsel bir resmini görmek amaçlanmaktadır. Veriler doğal ortamda nitel veri toplama çeşitlerinden yapılandırılmış görüşme ile elde edilmiştir. Yapılandırılmış görüşmede amaç, görüşülen bireylerin verdikleri bilgiler arasındaki paralelliği ve farklılığı saptamak ve buna göre karşılaştırma yapmaktır. Açık uçlu sorular bu tür altında nadiren kullanılır (Yıldırım ve Şimşek. 2016: 130). Açık uçlu araştırma soruları, araştırmacıya incelemek istediği olguyu esnek ve açık uçlu bir yaklaşımla ele alma olanağı sağlar. Açık uçlu araştırma soruları, araştırma konusunda temel oluşturabilecek kuramsal alanyazının yetersiz olduğu durumlarda önemli kolaylık sağlar. Araştırma sorularının açık uçlu olarak ifade edildiği araştırma desenlerinde araştırmacı, araştırma problemine ilişkin temel değişkenlerin henüz tam bir açıklık kazanmamış olduğu varsayımından hareketle, esnek bir yaklaşım izleyerek araştırma sürecini yönlendirebilir ve gerektiğinde örnekleme, veri toplama ve analizde değişiklikler yapabilir (Yıldırım ve Şimşek. 2016: 88). Açık uçlu soru yazma süreci araştırma konusuna ilişkin genel bir soru ile başlar, bunu takiben alt sorular oluşturulabilir.

2.2. Çalışma Grubunun Nitelikleri

Araştırmanın katılımcıları 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında Kahramanmaraş Onikişubat Merkez Ilıca Ortaokulu'nda öğrenim gören ortaokul 5. sınıf öğrencileridir. Araştırma sahasının Onikişubat olarak seçilmesi göç alan ve sosyal çeşitliliğin en fazla olduğu bölge olmasıdır. Ayrıca araştırmacının görev yeri olması sebebiyle gözlem yapılmış bölge olmasıdır.

Onikişubat İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'nden aldığımız veriler göre Onikişubat İlçesi'nde 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında toplam 7619 5. sınıf öğrencisi öğrenim görmektedir. Bu rakam resmi okullarla sınırlıdır. Öğrenci veli demografik yapısı başta olmak üzere araştırmanın türü de göz önünde bulundurularak araştırma okulu belirlenmiştir. Değerlendirmeler neticesinde araştırmacının görev yeri olan Ilıca Ortaokulu'nda öğrenim gören yirmi öğrencinin katılıcı olmasına karar verilmiştir.

Nitel araştırmalarda örneklemin geniş olması çoğu zaman mümkün değildir. Nitel araştırmalarda örneklem seçimi araştırma ve probleminin özelliği ve araştırmacının sahip olduğu kaynaklarla yakından ilgilidir. Bazen bir birey tek başına bir araştırmanın örneklemini oluşturabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 85). Örneklem büyüklüğü kullanılan nitel desene göre belirleneceği görüşü olsa da nitel çalışmalarda katılımcı sayısına yönelik verilebilecek kesin bir cevap yoktur. Nitel çalışmalarda anlatı araştırması bir veya iki, fenomenoloji üç ila on, kuram oluşturma yirmi ila otuz kişiyi incelemeyi içerir. Etnografi çalışması için ortak kültüre sahip tek bir grubu incelemek yeterli iken, durum çalışması için dört veya beş durumu dahil etmek gerekir. Bu yaklaşımın dışında verilerin doygunluğa ulaşması ile yeni verilerin toplanmasına yönelik görüşler de bulunmaktadır (Creswell, W, 2017: 189). Bu nedenle kuram çalışmalarında olduğu gibi yirmi öğrenciyle görüşme gerçekleştirilmiş olup anlatı ve fenomenolojik yaklaşımda olduğu gibi katılımcılardan görüş talep edilmiştir.

Öğrencileri seçerken özelliklerin heterojen olmasına özen gösterdik. Bundan dolayı her kişilikten, her düzeyden öğrenci seçilmiştir. Başarılı öğrenci-başarısız öğrenci, aktif öğrenci-pasif öğrenci, memur çocuğu-çiftçi çocuğu, yerli halkın çocuğu-doğu kökenli olanların çocuğu, ailesi mutaassıp olan- ailesi mutaassıp olmayan, anne ve babası ayrı olan-anne ve babası bir arada olan gibi.

Araştırmaya katılan öğrencilerin on tanesi kız on tanesi erkek olarak belirlenerek ve eşit sayıda cinsiyet değişkeni sağlanmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma ortaokul 5. sınıf öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, öğretim programında yer alan dini kavramlarla ilgili görüşlerini değerlendirmeye yönelik soruları içeren yapılandırılmış görüşmeyle gerçekleştirilmiştir. Öğretim programında yer alan dini kavramlardan, on soyut kavram seçilmiştir. Bu kavramlarla ilgili önceden hazırlanmış açık uçlu sorular sorulmuştur.

Görüşmede formunda yer alan sorular öğrencilere okul ortamında bireysel olarak yöneltilmiştir. Öğrencilerin sadece isimleri ve yaşları belirtilmiştir. Ses kayıt cihazı ile elde edilen görüşmeler aslına tam uygun olarak yazıya aktarılmıştır. Her öğrencinin her soruya verdiği cevap ayrı ayrı incelenmiştir. Katılımcılardan elde edilen veriler değiştirilmeden yazıya aktarılmıştır. Yazıya aktarılmış görüşme verileri cevaplara göre önce genel olarak kategorilere ayrılmıştır. Katılımcıların aynı soru ile ilgili verdikleri tüm yanıtlar analize dâhil edilmiştir. Öğrenciler soruları cevaplarırken kısa cevaplar vermişlerdir.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Allah Kavramı ile ilgili Bulgular

5. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabının ilk konusu Allah inancıdır. İlk olarak evrendeki düzenden örnekler vererek bunların tesadüfen olamayacağı açıklanarak, bir yaratıcı tarafından ölçü ve düzenle yaratıldığı açıklanmıştır. Evrendeki bu şaşmaz düzenin bilimsel araştırmalarla da doğrulandığı ifade edilmiştir. Ayetlerden¹⁸ örneklerle bu ölçü ve düzen açıklanmıştır. Allah'ın bir olduğu, eşi veya benzerinin¹⁹ bulunmadığı açıklanmıştır. Konunun ilerleyen bölümlerinden Esmâü'l-Hüsna'dan Allah'ın, Rahman ve Rahim isimleri açıklanmıştır. *“Sizin ilahınız bir tek ilahdır. Ondan başka ilah yoktur. O, Rahman ve Rahim olan Allah'a mahsustur.”* (Bakara 163.). Allah'ın bu isimlerini anarak Ondan yardım ve merhamet dileyebileceğimiz ifade edilmiştir. (Pınarbaşı, 2018; 10-18).

- Allah denince aklına ilk gelen şey nedir?
- Allah sence nasıl bir varlıktır?
- Allah'ı sık sık düşünür müsün?
- Allah'ı düşününce aklına ne geliyor?
- Bunları nereden öğrendin?

Bu bölümde, daha önce açıkladığımız, ders kitabımızın ilk konusu olan Allah kavramı ile ilgisi daha önceden hazırladığımız yukarıdaki sorular öğrencilere sorulmuş ve öğrencilerin cevapları tek yazılmıştır.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Merhamet eden ve kullarını seven biridir.
- Allah'ın gücü sonsuzdur.
- Sık sık düşünürüm.
- Olmuş, olacak, görünür, görünmez her şeyi bilir.
- Bunları ailemden ve Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

¹⁸ “Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.” (Kamer, 49.), “Onun katında her şey ölçü ile dir” (Rad, 8.)

¹⁹ “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı yer ve gök (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti” (Enbiya, 22.), “De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir deni yoktur.” (İhlas, 1-4)

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Onun gücünün her şeye yetmesi gelir.
- Çok güçlüdür ve her şeye gücü yeter.
- Bazen düşünürüm.
- O'nun gücünün her şeye yetmesi, O'nun bir ve tek olması aklıma geliyor. Bir şekli yoktur.

- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Bizi yaratan, bize yiyecek ve içecek veren, bizi sevgi ile sarandır.
- Yüce bir varlıktır, herkesi görür, yaptıklarımızdan haberdardır.
- Evet, sık sık düşünürüm.
- Allah'ı düşününce aklıma Allah'ın nasıl biri olduğu, bizi affeder mi, affetmez mi?
- Şekli vardır ama tahmin edilemez.
- Ailem ve Din Kültürü öğretmenimizden.

Ash, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah sonsuz bir varlıktır.
- Allah sonsuz gücü ve kudreti olan bir varlıktır.
- Evet, her zaman düşünürüm.
- Sonsuz gücü olan bir varlık aklıma gelir. Onu kimseye benzetemeyiz, o yüzden bir şekli yoktur.

- Ailemden, Din Kültürü Öğretmenimden ve ders kitabımdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Her şeyin sahibi onun olduğu aklıma gelir.
- Yaratıcı bir varlık. Çünkü bütün dünyayı o yaratır.
- Evet düşünürüm.
- Çok büyük bir varlık geliyor. Bence bir şekli vardır. Çünkü bütün dünyayı o yarattı.

- Din Kültürü öğretmenimizden.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- Allah birdir ve ondan başka ilah yoktur.
- Ölümsüz bir varlıktır.
- Evet düşünürüm.
- İyilik geliyor. Bir şekli vardır.
- Ders kitabından öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yüce birisi, bizi ve dünyayı yaratan varlık.
- Yüce, herkesten büyük.
- Ara ara düşünürüm.
- Cennet ve cehennem aklıma gelir. Bir şekli yoktur.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Tektir, yücedir, her şey onun emrindedir.
- Allah doğmamış ve doğrulmamıştır.
- Evet, düşünürüm.
- Cennet, cehennem ve kıyamet günü aklıma geliyor. Bir şekli yoktur.
- Ailemden ve okuldan öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Bizi yaratan varlıktır.
- Allah görünmez bir varlıktır.
- Evet, sık sık düşünürüm.
- Kötülüklerden bizi uzak tutan ve bizim iyiliğe yönelmemizi sağlayan varlıktır. Bir şekli yoktur.

• Din Kültürü öğretmenimizden, annemden ve Kuran kursu hocamdan öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yaratandır, yücedir, tektir.
- Eşi benzeri olmayan bir varlıktır.

- Evet, düşünürüm.
- Allah yaratandır. Şekli bilinemez.
- Annemden öğrendim

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

• Yüce, affedici, bizi yaratan, bizi yöneten, bize nimetlerini veren, meleklerini yönlendiren varlıktır.

• İnsanla karşılaştırılmayacak hiçbir varlığa benzemeyen, nasıl olduğu bilinmeyen bir varlıktır.

- Her zaman düşünürüm.
- Yüce bir yaratıcı geliyor. Kendisini çok parlak bir ışık olarak şekillendiririm.
- Ailemden ve ders öğretmenimden.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Tek ve yalnızca bir olduğunu bilirim.
- Büyük yüce ve kuvvetlidir.
- Evet, ara ara düşünürüm.
- Allah'a karşı yaptığım ibadetler geliyor aklıma. Şekli namaz kılan bir varlık.
- Okulda ve camide öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Huzur veren, yardımsever bir varlık.
- Hem iyi hem de kötü olan bir insandır.
- Evet, düşünürüm.
- Aklıma yardımlaşmak geliyor. Bence bir şekli vardır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Huzurlu, yardımsever bir varlıktır.
- Bizim gibi bir insandır.
- Evet düşünürüm.
- Güvenilir, huzur, iyilik aklıma geliyor. Bizim gibi bir insandır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- O çok büyüktür. Kimse onu göremez.
- O doğmamış ve doğrulmamıştır. Hiç bir şey Ona denk değildir.
- Evet, Onu görmeyi çok istiyorum. Ama Onu cennette görebiliriz.
- Yüce bir varlık geliyor. Allah bir şekle konulmaz ama bana hep çok yaşlı gibi geliyor.

• Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde, Kuran dersinde ve Kuran kursunda öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah büyük ve güçlüdür.
- Bize rızık verir.
- Bazen düşünürüm
- Bizi koruyan, besleyen her şeyden güçlü olan bir varlık geliyor.
- Nenemden ve okuldan öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah bizi yaratması geliyor.
- Çok güçlü her şey gücü yeten, çok büyük bir varlık geliyor.
- Düşünürüm.
- Namaz kılmak ve iyi biri olmak geliyor.
- Din Kültürü dersinden ve Camiden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Allah yüce ve tek olması geliyor.
- Eşsiz bir varlıktır. Doğmamıştır ve doğurmamıştır.
- evet, düşünürüm.
- Yarattıklarına benzemez çünkü o eşsizdir.
- Babamdan öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Namaz kılmak geliyor.
- Allah, çok büyük ve güçlüdür.
- Bazen düşünürüm.

- İbadet etmemiz gerektiği aklıma geliyor. İyi bir insan olmamız gerektiği aklıma geliyor.

- Camiden ve din kültürü dersinden.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Tek ve yalnızca bir olduğunu bilirim.
- Büyük yüce ve kuvvetlidir.
- Evet, ara ara düşünürüm.
- Allah'a karşı yaptığım ibadetler geliyor aklıma. Şekli namaz kılan bir varlık.
- Okulda ve camide öğrendim.

Genel olarak bakılacak olursa öğrencilerin verdiği cevaplardan hareketle Allah'ın varlığına dair düşünceler şu şekilde ortaya çıkmıştır. Bazı öğrencilerin (18 öğrenci) Allah'ın soyut bir varlık olduğu kavramını kavradığı bazı öğrencilerin(2 öğrenci) ise Allah'ın varlığını somutlaştırdıkları yani antropomorfik bir tasvire sahip oldukları gözlenmiştir. Antropomorfik Tanrı anlayışı Allport ve Goldman' göre erken çocukluk döneminde görülen Tanrı anlayışıdır. Öğrencilerden sadece ikisinin Tanrı tasavvurunda bu anlayışın görülmesi, çoğunluğun Allah kavramını daha soyut düzeyde anladıkları gözlemlenmiştir. Allah'ın hiçbir şeye benzememe ihtimalinin mümkün olabileceğini her bir öğrenci kabul etmiştir. Ayrıca çocuklardaki bir diğer ortak yargı Allah'ın koruyup gözetken bir varlık olmasıdır. Bunu düşünürken öğrencilerin soyutlaştırma yapması dikkat çekicidir.

Genel olarak bakıldığında öğrencilerin Allah kavramını soyut olarak kavradıkları görülmüştür. Allah'ın hiçbir şeye benzememe ihtimalinin mümkün olabileceğini öğrencilerin çoğunluğu kabul etmiştir.

3.2. Allah'ın Sıfatları ile ilgili Bulgular

Ders kitabında Allah'ın sıfatları açıklanmış özellikle belirli sıfatlar üzerinde durulmuştur. Bunlar; Allah'ın her şeyi görmesi, işitmesi, bilmesi ve yaratmasıdır. Allah sınırsız ilmi ile gizli açık her şeyi bilir, Allah'ın görmesi ve işitmesi insanlardan çok farklıdır. Allah'ın yaratması sürekli sınırsızdır. (Pınarbaşı, 2018; 14-18).

- Allah'ın hangi sıfatlarını biliyorsun?
- Semi ve Basar sıfatları nedir?
- Bunları nereden öğrendin?

Burada özellikle semi ve basar sıfatlarını seçmemizin sebebi ise; ders kitabımızda özellikle bu iki sıfatın detaylı bir şekilde işlenmiş olmasıdır.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum
- Semi sıfatı işitme sıfatıdır. Basar sıfatı görme sıfatıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İlim, hayat, kıdem, vücut, semi, basar sıfatlarını biliyorum.
- Semi Allah'ın işitmesine denir. Basar Allah'ın görmesidir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- Semi işitme, basar görme sıfatıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Ash, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- Allah'ın görme ve işitme sıfatlarıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Rahman, Rahim, Samet, Semi, Basar sıfatlarını biliyorum.
- Semi herkesi bağışlayan, Basar herkesi affedendir.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- Semi herkesi bağışlayan, Basar herkesi affedendir.

- Din Kültürü öğretmenimizden.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- İşitme ve görme sıfatlarıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- İşitme ve görme sıfatlarıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Rahman, Rahim, Kahhar, Celal sıfatlarını biliyorum.
- Görmesi ve duymasıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Rahman, Rahim, Cabbar, Kahhar, Celal sıfatlarını biliyorum.
- Görme ve duyma sıfatlarıdır.
- Kendim biliyordum.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- Semi işitme, Basar görme sıfatıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim

Leyla , (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Semi ve basar sıfatını biliyorum.
- Allah'ın görme ve işitme sıfatlarıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyilik sıfatını biliyorum.
- Semi ve Basar sıfatlarını bilmiyorum.

- Ailemden öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Bütün sıfatlarını biliyorum.
- İşitme ve görmedir.
- Allah'ı tanımak için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Zati ve Subuti sıfatlarını biliyorum.
- Görme ve işitme sıfatlarıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Semi ve basar sıfatlarını biliyorum.
- Allah'ın görmesi ve işitmesidir.
- Din kültürü dersinden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Rahman, rahim, ihlas sıfatlarını biliyorum
- Allah'ın bizi görmesidir.
- Din kültürü öğretmenimizden öğrendim

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Zati ve subuti sıfatlarını biliyorum.
- Semi işitmek ama basarı bilmiyorum
- Okulda öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- İlim, semi, basar, rahman sıfatlarını biliyorum
- Allah'ın görmesi ve işitmesidir.
- Din kültürü dersinde öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Zati ve subuti sıfatlarını biliyorum.
- Allah'ın görmesi ve işitmesidir.
- Din kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Öğrencilerin sıfatları büyük ölçüde soyut olarak algıladıkları tespit edilmiştir.

Allah'ın sıfatları ile ilgili en dikkat çekici nokta öğrencilerin bu konuyu ilk defa okulda görmüş olmalarıdır. Aileler, Allah'ın yaratan, koruyup gözeten varlık olduğu yönünde bilgiler verseler dahi sıfatlar konusunda yeterli bilgiyi vermemeler yapılan görüşmelerde elde ettiğimiz bulgulardan biridir. Ayrıca her öğrenciyle yaptığımız görüşme farklı zamanlarda olsa dahi öğrencilerin benzer cevaplar verdiği görülmüştür. Cevaplar müfredata ve dersin işlenişine uygundur. Çocuklar aslında zor olan bu soyut konuyu yeni müfredatın anlatım şeklinin daha çok örnek barındırmasından dolayı daha kolay anlamışlardır. Çocuklar yeterli alt yapıya sahip olduktan sonra ilk defa öğrendikleri soyut kavramları da algılamada sorun taşamadıkları görülmüştür. Bilişsel gelişim kuramlarına göre somut işlemler döneminde olan 5. sınıf öğrencileri gerekli alt yapı sağlandıktan sonra soyut kavramları anlabildikleri gözlemlenmiştir.

3.3. Tevhid Kavramı ile ilgili Bulgular

Ders kitabının ilk konusu tevhiddir. Allah'ın bir olduğu kainattaki düzenden örneklerle açıklanmıştır. Bu konu ders kitabımızın klasik sorusu olan 'bir okulda iki müdür olsaydı ne olurdu?' sorusuyla somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Konu bütün sürekliliği tekrar etmiş, Hz. İbrahim kıssasıyla pekiştirilmiş ve ünitenin sonundaki ihlas suresi ile tamamlanmıştır.

- Tevhid ne demek biliyor musun?
- İslam dininde tevhid inancı neden önemlidir?
- Bunları nereden öğrendin?

Tevhid, kavramını ders kitabımızın ilk ünitesinde en çok vurgulanan konulardan biridir. Konu ile ilgili öğrencilerimizle yaptığımız görüşmelerin bulguları şu şekildedir;

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Eğer iki tane olsaydı karışıklık olurdu.
- Ailemden öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Allah bir, tek ve yüce yaratıcı olduğu için önemlidir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Evet biliyorum.
- Allah'ın varlığına inandığımız için önemlidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Ash, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olduğunu ifade eder.
- Çünkü bize İslam inancını anlatır.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve ders kitabımızdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah bir ve tektir, Hz Muhammed onun kulu ve elçisidir.
- Çünkü İslam'a yeni geçen birinin Kelime-i Tevhid getirmesi gerekir.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- Tevhid tek olmaktır.
- İslam dininde önemlidir. Çünkü Allah birdir.
- Bunları Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- İman etmek için önemlidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Sevap için, Allah katında iyi görünmek ve peygamberleri öğrenmemiz için önemlidir.

- Din Kültürü öğretmenimizden ve Kuran kursundan öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Allah bir ve tek olduğu için önemlidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Allah bir ve tek oldu için önemlidir.
- Kuranı Kerimden öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Evet biliyorum. Allah'a inanmayan kişiye denir.
- Çünkü Allah'a inanmayanlara dendiği için önemlidir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde, camide ve Kuran kursunda öğrendim.

Fatma Nur, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Allah iki kişi olsaydı düzen bozulurdu.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Leyla , (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Evet biliyorum. Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Hz. Muhammedi anmak ve Onun Allah'ın elçisi olduğunu bilmek için önemlidir.

- Din Kültürü öğretmenimizden.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Tevhid Allah'ın bir ve tek olmasıdır
- İslam dini için çok önemlidir.
- Arkadaşlarımdan öğrendim.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

● “Allahtan başka ilah yoktur ve Hz. Muhammed Onun kulu ve elçisidir.”
aklıma tevhid deyince bu geliyor.

- Tevhid İslam dini için önemlidir.
- Arkadaşlarımdan öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

● “Allah’tan başka ilah yoktur Hz. Muhammed O’nun kulu ve elçisidir.”
aklıma tevhid deyince bu geliyor.

- Allah bir ve tek olduğu için önemlidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve okulumdan öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah’ın tek olmasıdır.
- Bir Allah’a inandığımız için önemlidir.
- Camiden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Aklıma kelime-i Şehadet geliyor.
- Müslüman olabilmemiz için önemlidir.
- Din kültürü dersinde öğrendim

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Allah’ın tek olması ve Ona inanmamızdır.
- Allah’tan başka inanacak varlık olmadığı için önemlidir.
- Babamdan öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

● “Allah’tan başka ilah yoktur ve Hz. Muhammed Onun kulu ve elçisidir.”
aklıma tevhid deyince bu geliyor

- Allah eşsiz bir varlık olduğu için önemlidir. Çünkü Onun eşi, benzeri yoktur.

Bu yüzden bir tek Allah’a inanırız

- Okulda ve camiden öğrendim

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Evet biliyorum. Allah'ın bir ve tek olmasıdır.
- Hz. Muhammedi anmak ve Onun Allah'ın elçisi olduğunu bilmek için önemlidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Öğrencilerin verdiği cevaplara baktığımızda Beyza Nur dışında bütün öğrencilerin tevhid kavramını müfredata uygun olarak soyut olarak kavradıkları görülmüştür. Öğrencilerin ikinciye soruya verdikleri cevaplar biraz farklılık göstermektedir Öğrenciler genel olarak “Allah bir ve tek oldu için önemlidir” cevabını vermişlerdir. Üçüncü soruya verilen cevap ilgi çekicidir. Öğrenciler Allah'ın bir ve tek olmasını bilmelerine rağmen bu ifadeyi karşılayan tevhid kavramını ilk defa derste öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Bu da bize ailelerin bazı bilgileri güzel bir şekilde vermelerine rağmen kavram konusunda onların da yetersiz olduğunu göstermiştir.

3.4. Melek Kavramı İle İlgili Bulgular

Ders kitabında melekler ara ara konularda geçmiştir. Özellikle vahiy meleği Cebrail (as) anlatılmıştır.

- Melek nedir?
- Melekler neye benziyor? Bir şekilleri var mıdır?
- Melekler ne iş yaparlar?
- Bunları nereden öğrendin?

Öğrencilerin melek kavramı ile ilgili sorularımıza verdikleri cevaplar şöyledir;

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'ın yardımcılarıdır
- Beyaz kanatlı bir kuşa benziyor. Bir şekli vardır.
- Allah meleklerinden birine günahları yazmasını diğerine de sevapları yazmasını emreder.
- Ailemden ve Ders kitabımızdan öğrendim

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Melek Allah'ın insanların günahları ve sevaplarını yazması için gönderdiği varlıktır.

- Meleklerin neye benzediğini bilmiyorum. Bence bir şekli yoktur.
- İnsanların günahları ve sevaplarını görür ve amel defterlerine yazarlar.
- Ailemden ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Melekler bize iyilik yaptırır, kötülüklerden uzak tutar.
- Şekli vardır. Beyazdır ve kanatları vardır.
- Melekler bizim sağ ve sol kolumuzda bulunur. İyilik ve kötülüklerimizi yazarlar.

- Ailemden, Kuran kursundan ve Din Kültürü öğretmenimizden.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'ın yardımcısıdır.
- Meleklerin bir şekli vardır ama ben bilmiyorum.
- Benim ve diğer insanların iyilik ve kötülüklerini yazarlar.
- Ailemden, Din Kültürü öğretmenimizden ve ders kitabımızdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Melek insanların günahını ve sevabını yazan varlıktır.
- Melek bence bir ruhtur. Bir şekli yoktur.
- Günahlarımızı ve sevaplarımızı yazar.
- Okuldaki öğretmenlerimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- İyiliklerimizi yazan bir varlıktır.
- Beyaz renktedir ve kanatları vardır.
- Bize doğru yolu gösterir
- Anne ve babamdan öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın yardımcısıdır.
- Neye benzediğini bilmiyorum.
- Bizim sağ ve sol omzumuzda iyilik ve kötülüklerimizi yazarlar.
- Din Kültürü öğretmenimizden

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah tarafından gönderilen varlıktır.
- Kanatları olduğunu ve beyaz giydiklerini düşünüyorum
- Bizi korurlar ve yaptığımız iyilik ve kötülükleri yazarlar.
- Annemden ve nenemden

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın yardımcısıdır.
- Beyaz elbiseli uçan bir varlıktır.
- İyilik ve kötülük yapanları yazar.
- Annemden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyiliksever ve görünmez bir varlıktır.
- Meleklerin neye benzediğini bilemeyiz. Şekilleri olmayabilir.
- Yapılan iyilikleri yazarlar.
- Kendim biliyordum.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

• Allah'ın bize yardım etmesi için gönderdiği, günahlarımızı ve sevaplarımızı yazan bir varlıktır.

- Benim gözümde parıl parıl parlayan, bembeyaz, cennet kokulu bir varlıktır.
- Sevabımızı ve günahımızı yazan bize yardım eden bir varlıktır.
- Camiden ve Kuran kursundan öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Suç ve günahlarımızı gören ve kaydedenlerdir.
- Melekler hayalet benziyor ve şekli yoktur.
- Suç ve günahlarımızı kaydeder.

- Camide öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyilik yaptırın bir varlıktır.
- Bir şekli yoktur ve hiçbir şeye benzemez.
- Bizim iyiliklerimizi gören ve onları yazan varlıktır.
- Ders kitabımızdan öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın kullarıdır.
- Melekler kimseye benzemez.
- Sevaplarımızı ve günahlarımızı yazarlar.
- Ailemden ve okuldan.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Sevaplarımızı ve günahlarımızı yazan varlıklardır.
- Peri gibi olduklarını düşünüyorum.
- Sevap ve günahlarımızı yazarlar.
- Din Kültürü öğretmenimizden.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah'ın yardımcısıdır.
- Beyaz bir ışık gibi düşünüyorum.
- Bize iyilik yaparlar.
- Din Kültürü öğretmenizden öğrendim

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Melekler görünmez varlıklardır.
- Çok büyük beyaz kanatlıdır. Şeklini bilmiyorum
- Bizi sorguya çekerler.
- Okulda ve camide öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Melekler Allah'ın nurundan yaratılmış canlılardır.
- Nur gibidirler. Parlak bir ışığa benzerler.

- Günah ve sevaplarımızı yazarlar.
- Babamdan ve öğretmenimizden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Melekler bize dua eden, yardım eden varlıklardır.
- Bir şekil aklıma gelmiyor. Beyaz bir parlak bir şey olabilirler
- İyilik ve kötülüklerimizi yazarlar. Bize dua ederler.
- Okulda öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Suç ve günahlarımızı gören ve kaydedenlerdir.
- Melekler hayalete benziyordur ve şekli yoktur.
- Suç ve günahlarımızı kaydeder.
- Camide öğrendim.

Melek kavramı ile ilgili sorduğumuz genel sorulara aldığımız genel bir cevap oldukça dikkat çekicidir. Öğrenciler, melek kavramı sorulduğunda hepsi yazıcı meleklerden bahsetmiştir. Derslerinde daha çok vahiy meleği işlenmesine rağmen bu cevabı vermeleri oldukça dikkat çekicidir. Bunun sebebini sorduğumuzda ilk olarak yazıcı melekleri ve bir de koruyucu melekleri öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Burada özellikle aile faktörünün etkili olduğu görülmüştür. Çocukların yaptıkları iş ve davranışları açısından dikkat etmeleri için aileler tarafından bu noktaya dikkat çekildiği fark edilmiştir. Öğrenciler, ne kadar melek kavramı ile soyut yönü anlasalar da bazı noktalarda meleklerin soyut düşünemedikleri görülmüştür. Öğrencilerin bir kısmı şekilsel boyutta düşünse dahi diğerleri bu şekilde düşünmemiştir. Öğrencilerin melek kavramı ile ilgili cevaplarında önceki öğrenmelerinin etkisi görülmüştür.

3.5. Cennet Kavramı ile ilgili Bulgular

Cennet kavramı ders kitabında konularda geçmiştir. Cennetin bir mükafat yeri olduğu orada Allah'ın sayısız nimetlerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Özellikle cennet ehlinden olmak için kişinin emir ve yasaklara uyması güzel iş ve davranışlarda bulunması gerektiği açıklanmıştır

- Cennet sence nedir?

- Cennet nerededir?
- Sence cennet nasıl bir yerdir?
- Cennete kimler gidebilir?
- Bunları nereden öğrendin?

Cennet kavramı kitabımızda en çok geçen kavramlardan biridir. Kavram detaylı olarak tüm özellikleri ile açıklanmasa bile öğrencilere bu konuda bilgi verilmiştir.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- İyilerin olduğu bir yerdir.
- Cenabı-ı Allah'ın katındadır.
- Bir sürü meyve ağacı vardır.
- İyiler gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyi insanların ahrette gittiği güzel bir yerdir.
- Öbür dünyada, ahiret hayatındadır.
- Hep iyi şeyler olan, güzel çiçeklerin, tatlı meyvelerin yetiştiği yerdir.
- İyilik yapan insanlar gidebilir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Çok iyilik yapanların girdiği odadır.
- Allah'ın katındadır.
- Cennet çok güzel bir yerdir, her dilediğimiz olur.
- Çok iyilik yapan, çok az kötülük yapanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Yemyeşil ve iyilerin olduğu yerdir.
- Gökyüzündedir.
- İyilerin olduğu yer.

- İyilik yapanlar ve yaptırnanlar gidebilir.
- Ders kitabımızdan ve Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyilerin konulduğu ve çok güzel bir yerdir.
- Ahiret ve mahşer yerindedir.
- Güzeldir ve içinde şelaleler, nehirler, ırmaklar, çeşit çeşit meyveler olan bir yerdir.

- İyiliği çok olan insanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- İyilerin olduğu yerdir.
- Bilmiyorum.
- İyilerin olduğu yerdir.
- İyilik yapanlar gidebilir.
- Ailemden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İçinde kelebeklerin ve meleklerin olduğu yerdir.
- Cennet ahirettedir.
- Yemyeşil güzel bir yerdir.
- Sevabı çok olanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Çok güzel bir yerdir.
- Ahiret hayatındadır.
- Harika şeylerin olduğu, yemyeşil bir yerdir.
- İyi olanlar ve Müslümanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyiliğin çok olduğu yerdir.
- Gökyüzündedir.
- İstedüğimizin olduğu bir yerdir.
- Sevabı çok olanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Ölüp de hiç kötülük yapmamış kişilerin gittiği yerdir.
- Ahirettedir.
- Kuş, çiçek ve böceklerin olduğu yeşilliklerle dolu yerdir.
- Hiçbir kötülüğü olmayan kişiler gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Hiç görülmemiş, inanılmaz meyvelerin olduğu bir yerdir.
- Yeri belli olamayan, dünyadan uzakta bir yerdedir.
- Mis kokulu, en güzel, en tatlı yiyeceklerin olduğu yerdir.
- Sevap kazanan, namaz kılan, oruç tutan, yalan söylemeyen kişiler gidebilir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde, camide ve kuran kursunda öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Güzellik ve iyiliğin olduğu yerdir.
- Allah katındadır.
- Çiçeklerle dolu cıvıl cıvıl bir yerdir.
- İyilikleri bol olan kişiler gidebilir.
- Camide öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Güzel bir yerdir.
- Allah'ın katındadır.
- Çok iyi bir yerdir.
- İyilik yapan kişiler gidebilir.

- Din Kültürü öğretmenimizden ve babamdan öğrendim.

Beyza Nur , (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Müslümanların gittiği yerdir.
- Annelerimizin ayaklarının altındadır.
- İyiliğin olduğu yerdir.
- İyilik yapan ve Müslüman olanlar gidebilir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyi insanların gidebileceği bir yerdir.
- Ahirettedir.
- Çok güzel, varlığı üstün bir yerdir.
- İyi olan insanlar gidebilir.
- İnternet ve ders kitabımızdan öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Ölen günahı olmayan insanların gittiği yerdir.
- Gökyüzündedir.
- Çok güzel bir yerdir.
- İyi Müslümanlar gidebilir.
- Okuldan ve camiden öğrendim

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Cennet güzel bir yerdir.
- Yeri belli olamayan bir yerdir.
- İnsanın isteği her şeyin hemen olduğu yerdir.
- İyi Müslümanlar gidebilir.
- Din kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Öldükten sonra gidilen bir yerdir.
- Allah katındır.
- Çok güzel bir yerdir. Her isteğimizin olduğu bir yerdir.

- Sadece iyi olanlar girebilir
- Babamdan ve annemden öğrendim

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Allah katında iyi müslümanların ödül olarak gittiği yerdir.
- Ahirettedir.
- Her türlü güzelliğin olduğu bir yerdir.
- Müslüman olanlar ve günah işleyemeyenler gidebilir.
- Okulda öğrendim

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Güzellik ve iyiliğin olduğu yerdir.
- Allah katındadır.
- Çiçeklerle dolu cıvıl cıvıl bir yerdir.
- İyilikleri bol olan kişiler gidebilir.
- Camide öğrendim.

Cennet kavramı ile ilgili çocukların ortak yargısı iyi insanların ve iyilik yapanların gidebileceği bir yer olduğudur. Beyzanur, Zafer, Enes ve Beyza dışında diğer bütün öğrenciler cennetin ahirette olduğunu ifade etmişlerdir. Öğrencilerin bazıları cenneti dünya hayatındaki nesnelere ifade ederken bazıları sadece iyilik ve güzellik kavramının olduğu yer olarak ifade etmişlerdir. Çocukların cennet kavramını hayal güçlerini ve bilgilerini kullanarak güzel bir şekilde algıladıkları ve ifade ettikleri görülmüştür. Öğrenciler cennet kavramı ile ilgili olarak genel olarak okul öğrenmelerinin etkili olduğu görülmüştür. Fakat yaptığımız görüşmede çocuklar cennet kavramını çok küçük yaşlarından itibaren duyduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca bazı bilgilerinin de din kültürü dersi sayesinde daha da arttığını ve düzeldiğini ifade etmişlerdir

3.6.Cehennem Kavramı ile ilgili Bulgular

Ders kitabında cehennem kavramı, cennet kavramı gibi konularda geçmektedir. Cehennem günahkâr insanların azap göreceği ebedi ceza yeri olduğu ifade edilmiştir.

- Cehennem nedir?

- Nasıl bir yerdir?
- Kimler gider?
- Bunları nereden öğrendin?

Cennet kavramından sonra çocukların cehennem kavramı hakkındaki bilgilerini ve algılarını anlamak için yukarıdaki sorular öğrencilere sorulmuştur.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Kötülerin olduğu yerdir.
- Ateş ile yakılan yerdir.
- Kötüler gider.
- Ailemden öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötü insanların ahirette gittiği ateş dolu bölge.
- Ateşli ve çok acılı bir yerdir.
- Kötülük yapan insanlar gider.
- Ailemden ve camiden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Kötülük yapanların girdiği odadır.
- Ateşlerle kaplı alevlerle doludur.
- Çok kötülük yapanlar ve çok az iyiliği olanlar gider.
- Ailemden ve okuldan öğrendim.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Kötülerin olduğu yerdir.
- Bizim dünyada yaptığımız kötülüklerin cezasını çektiğimiz yerdir.
- Kötüler gider.
- Ders kitabımızdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötülerin ve çok büyük günah işleyenlerin konulduğu yerdir.
- Ateşlerle dolu bir kuyu ve ateşten duvarların olduğu yerdir.

- Kötülük yapan ve iyiliği az olan kişiler gider.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- Kötü ve çok sıcak yerdir.
- Kötülerin yeri orasıdır.
- Kötü insanlar gider.
- Ailemden öğrendim

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Ateşlerin olduğu yerdir.
- Kötü bir yerdir.
- Kötülük yapanlar gider.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Korkunç bir yerdir.
- Kötüleri yakan ve pişmanlık uyandıran bir yerdir.
- Kötüler gider
- Ders kitabımızdan öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Ateşin bol olduğu yerdir.
- Ateşli bir yerdir.
- Kötülüğü çok olanlar gider.
- Annemden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötülüğü fazla olan kişinin öldüğü zaman düştüğü yerdir.
- Kötü, ateşli bir yerdir.
- Kötülüğü fazla olan kişiler gider.
- Kendim biliyorum

Beyza, (5. Sınıf , 11 yaşında)

- Kötü insanların, yalan söyleyenlerin yanacağı yerdir.
- Ateşin olduğu sınımsız yakıcı bir yerdir.
- Günah işleyenler, yalan söyleyenler, hırsızlık yapanlar gider.
- Din Kültürü dersinde, camide ve kuran kursunda öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötülüklerle dolu ve korkunç bir yerdir.
- Her yerde ateş vardır, ateşli bir yerdir.
- Günahı çok olan kişiler gider.
- Camide ve büyüklerimden öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötü insanlar tarafından yapılan yer.
- Ateşin ve kötü şeylerin olduğu yer.
- Kötü insanlar gider.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Günahı olan kişilerin yandığı yerdir.
- Sıcak lavlarından oluşan yerdir.
- Kötülük yapanlar gider.
- Annemden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Ateşlerin olduğu bir yerdir.
- Görebildiğin her yer ateş ile kaplıdır.
- Kötü olan insanlar gider.
- Anne ve babamdan öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Çok korkunç bir yerdir.
- Ateşin ve kötü yaratıkların olduğu bir yerdir.
- Kötülük yapanlar, birini öldürenler gider.

- Okuldan ve ailemden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Ceza yeridir.
- Dünyadaki ateşten daha sıcak ateşlerin olduğu çok korkunç bir yerdir.
- Müslüman olmayanlar ve kötü insanlar gider.
- Camiden ve ailemden öğrendim

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Cehennem kötülüklerin olduğu bir yerdir.
- Ateşler, kızgın saclar vardır.
- Günah işleyenler gider.
- Ailemden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Cehennem ahirette insanların bu dünyada yaptıkları günahların cezasını çekecekleri yerdir.
- Çok sıcak bir ateşin ve çeşitli varlıkların olduğu bir yerdir.
- Müslüman olmayanlar ve müslüman olsalar bile günah işleyenler gider.
- Okuldan ve ailemden öğrendim

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Kötülüklerle dolu ve korkunç bir yerdir.
- Her yerde ateş vardır, ateşli bir yerdir.
- Günahı çok olan kişiler gider.
- Camide ve büyüklerimden öğrendim.

Öğrenciler cehennem kavramı ile ilgili genel olarak kötü insanların gittiği bir yer olarak bahsetmişlerdir. Çocuklar cehennemi tarif ederken ateş ile ifade etmişlerdir. Bu konu ile ilgili en önemli bulgulardan biri çocukların kavramı nereden öğrendin sorusuna verdikleri cevapla ortaya çıkmıştır. Çocukların büyük çoğunluğu bu kavramı aileden öğrendiklerini ifade etmişlerdir.

3.7. Peygamber Kavramı ile ilgili Bulgular

Ders kitabında peygamberlerin bazılarının kıssaları anlatılmıştır. İlk Hz. İbrahim'in kıssası kısaca işlenmiştir. Hz. İbrahim'in zalim kral nemrutla aynı dönemde yaşadığı, nemrudun halkının putperest olduğu hatta Hz. İbrahim'in babasının putların bakıcısı olduğu ifade edilmiştir. Hz. İbrahim'in ise bu putperest topluluğa rağmen putların ilah olmayacağına inanıyordu. Mutlaka her şeyi yaratan, üstün ve mükemmel bir yaratıcının olması gerektiğini düşünüyor ve Allah'a inanıyordu. Çünkü o, doğruyu yanlıştan ayırabilecek anlayışa sahipti. “Andolsun, daha önce de İbrahim'e doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğini verdik. Biz zaten onu biliyorduk” (Enbiya, 51) konunun ilerleyen bölümlerde Hz. İbrahim'e peygamberlik verildiği ve halkını Allah'a inanmaya davet ettiği açıklanmıştır. Halkına putların acizliğini bir misalle açıklamıştır. Fakat bu halkı daha da öfkelenmiştir. En sonunda nemrudun Hz. İbrahim'i ateşe atması ve ateşin onu Allah'ın emri yakmaması²⁰ anlatılmış son olarak Hz. İbrahim'in bu topraklardan inananlarla birlikte göç etmesi ile konu bitirilmiştir(Pınarbaşı, 2018; 42-44).

Hz. İbrahim'den sonra Hz. Davud'un kıssası kısaca anlatılmıştır. Hz. Davud, Kuran-ı Kerim'de adı geçen ve hakkında bilgi verilen peygamberlerden biridir. O, Kudüs'te doğmuş ve bu şehirde yaşamıştır. Yüce Allah Hz. Davud'u İsrailoğullarına peygamber olarak göndermiş ayrıca ona Zebur'u vermiştir. “ *Biz Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve (nitekim) İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, esbata (torunlara), İsa'ya, Eyyüb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Davud'a da Zebur' verdik*” (Nisa, 163).

Konunun ilerleyen bölümlerinde Hz. Davud'a peygamberlikle birlikte hükümdarlık verildiği, ayrıca dağların ve kuşların emrine verildiği ifade edilmiştir. Hz. Davud demircilik sanatını da iyi biliyordu. “*Andolsun Davud'a tarafımızdan bir lütuf verdik 'Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin.'* dedik ve zırhlar yap, işçilikte ölçüyü tuttur diye demiri ona yumuşattık...” (Sebe, 10-11) . Son olarak onun ibadetlerindeki titizliği, takvası açıklanarak konu tamamlanmıştır. (Pınarbaşı, 2018; 42-44).

²⁰ Bkz. Enbiya suresi 57-68.ayetler

Son olarak 4.ünitenin tamamında Hz. Muhammed'in insanı yönleri açıklanmıştır. Evliliği, aile hayatı, torunlarına olan sevgisi anlatılarak biz sıradan insanların daha çok onun günlük hayatını tanımamız sağlanmıştır.

- Peygamber sence nedir?
- Peygamberler ne iş yapar?
- Diğer insanlardan farklı mıdır?
- Bunları nereden öğrendin?

Peygamber kavramı, ders kitabımızda en çok geçen kavramlardan biridir. Ders kitabımızda bazı peygamberlerin kıssalarına yer vererek peygamber kavramını ve peygamberlerin gönderiliş amacı açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda bu kavrama yer vererek öğrencilerin bu kavramı ne kadar anladıklarını tespit etmeye çalıştık. Bunun için yukarıdaki soruları sorarak öğrencilerin cevaplarını olduğu aşağıda yazılı olarak belirttik.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Peygamber elçi demektir.
- Allah'ın verdiği vahileri insanlara iletir.
- Evet farklıdır.
- Kitaplardan.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın insanlara gönderdiği ilahi insanlardır.
- İnsanlara güzel ahlakı ve İslam dinini öğretir.
- Hayır, farklı değildir.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

● Peygamber Allah'ın kulu ve elçisidir.
 ● Kötü alışkanlıkları olanları uzak tutar, dini İslam olmayanlara İslam dinini anlatır.

- Evet farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

● Dünyaya İslam'ı anlatmak ve diğer insanları da İslam dinine çağırmak için gelmiştir.

- İslam'ı anlatır.
- Evet, çok farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve kitaplardan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah tarafından bize gönderilen elçidir.
- İnsanların kötü yoldan dönmesini sağlar.
- Hayır. Çünkü onlarda bizim gibi insanlar.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- İslam'ı anlatması için gönderilen bir elçidir.
- Doğru yolu göstermek
- Hayır, herkes eşittir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın kulu ve elçisidir.
- Bizlere dini öğretir.
- Hayır, farklı değildir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah tarafından bizlere gönderilmiştir.
- Bizi doğru yola yönlendirir.
- Evet farklıdır. Çünkü Allah'ın elçisidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Çok iyi biridir.

- İnsanları korur.
- Evet, farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın elçisidir.
- Peygamber kötü insanları iyilik yapmaya yönlendirir.
- Aslında çok farklı değildir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın bize yol göstermesi için gönderdiği insandır.
- Bize ne yapacağımızı, neye inanacağımızı anlatır.
- Sadece Allah'ın onlara farklı güç verdiği şeylerde bizlerden farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden, camide ve kuran kursunda öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın elçisi olan kişilerdir.
- Evrenin düzenini sağlarlar.
- Evet farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyi bir insandır.
- İyilik yapmamızı sağlar.
- Hayır, farklı değildir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İyilik meleğidir.
- Bizleri bilgilendirir.
- Farklıdır. Her şeyi bilendir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah tarafından gönderilmiştir.
- Kavimleri korurlar ve dini yaymak için göç ederler.
- Evet farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- İyi insanlardır.
- İnsanlara dini öğretirler.
- Evet, farklıdırlar, Allah onlarla konuşur.
- Din dersimizden ve camiden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah yardımcılarıdır.
- Bize dini öğretirler.
- Biraz farklıdırlar.
- Okuldan ve camiden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Allah'ın elçileridir.
- Bize Kuran-ı Kerimi, namazı öğretirler.
- Hayır, farklı değillerdir. Onlarda bizim gibi yaşarlar.
- Okuldan ve ailemden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Peygamberler hem Allah'ın kulları hem de elçileridir.
- Bize doğruları, Allah'ın emirlerini öğretirler.
- Vahiy almaları ve peygamber olmaları dışında bir farkları yoktur.
- Okulda din kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'ın elçisi olan kişilerdir.
- Evrenin düzenini sağlarlar.
- Evet farklıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza dışında ve Zafer dışındaki tüm öğrenciler peygamberlerin Allah'ın elçisi olduğunu ifade etmişlerdir. Öğrenciler ikinci soruda farkı cevaplar vermişlerdir fakat cevapların çoğu aynı nitelikte cevaplardır. Peygamberlerin gönderiliş amaçlarının insanlara doğru yola iletmek, din anlatmak ve insanları korumak olarak ifade etmişleridir. Diğer insanlardan farkı var mı sorusunu algılama farklılıklar görülmüştür. Bir kısmı bu farklılığı Allah'ın elçisi olması yönünden farklı olduğunu ifade ederken diğer bir kısım öğrenci ise; insani yönden düşündüklerini bu yüzden bir farklılık olmadığını ifade etmişlerdir. Öğrenciler peygamber kavramının soyut bir yönü olmasına rağmen bunu anlamakta zorlanmadıkları görülmüştür. Peygamber kavramını her yönü ile din kültürü dersinde öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Kavramın öğrenilmesinde dersin, ailenin ve çevre tarafından sıkça kullanılması kavramın öğrenilmesini olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

3.8. Dua Kavramı ile ilgili Bulgular

Ders kitabında dua ederken samimi ve içten olunması tavsiye edilmiştir. Yüce Allah kendisine nasıl dua edeceğimiz konusunda bizlere yol göstermiştir. Dua ederken ne gibi ifadeler kullanabileceğimizle ilgili olarak Kuran'da bize renkler vermiştir. Kutsal kitabımızda yer alan ve peygamberlerinde yaptığı dualar ders kitabımızda örnek olarak verilmiştir.

Hiz. Nuh'un duası: *“Rabbim! Beni, ana babamı, iman etmiş olarak evime girenleri, iman eden erkekleri ve iman eden kadınları bağışla; zalimlerin de ancak helakini arttır.”* (Nuh, 28).

Hiz. Musa'nın duası şöyledir: *“Musa: Rabbim! Yüreğime genişlik ver. İşimi bana kolaylaştır, dedi.”* (Taha, 25-26)

Hiz. İbrahim ise Allah'a şöyle dua etmiştir: *“Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle. Ey Rabbimiz! Duamı kabul et! Ey Rabbimiz (amellerin) hesap olunacağı gün beni, ana babamı ve müminleri bağışla!”* (İbrahim suresi, 40-42).

Hz. Süleyman'ın duası: *“Ey Rabbim! Beni; bana ve ana babama verdiğin nimetlere şükretmeye razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve rahmetinle salih kulların arasına kat!”* (Nelm, 19).

Kitabımızda Peygamber Efendimizin yaptığı duaların bazıları şunlardır: *“Allah'ım! Fakirlikten, yokluktan ve zilletten sana sığınırım. Haksızlık etmekten haksızlığa uğramaktan da sana sığınırım.”* (Ebu Davud, vitir, 32.)

“Allah'ım! Senden faydalı bir ilim, helal bir rızık, tarafından kabul gören bir amel istiyorum.” (İbn-i Mace, İkamet, 32.)

Ders kitabında sahabelerin yaptığı dua örnekleri verilmiş ve duanın önemi belirtilmiştir. Günlük hayatımızın bir parçası olarak sürekli yapılması gereken dualar tavsiye edilmiştir. (Pınarbaşı, 2018; 24-28)

- Dua nedir?
- Dua eder misin?
- Neden dua edersin?
- Ne zaman dua edersin?
- Dua ile ilgili bilgileri nereden öğrendin?

Dua kavramını bir konu olarak ders kitabımızda geçen kavramlardır. Öğrencilerin sorduğumuz sorulara verdikleri cevaplara göre ortaya çıkan bulgular aşağıdaki gibidir.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Allah'a dileklerimizi söylemek.
- Evet, dua ederim.
- Sıkıntılarımın gitmesi için dua ederim.
- Dara düştüğümüz zaman ve sevinçlerimizi paylaşacağımız kimse olmadığı zaman dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İnsanların Allaha istedikleri şeyleri söylemesidir.

- Evet, dua ederim.
- Allah'tan bir şey istemek için dua ederim.
- Sınava başlarken ve kötü zamanlarımda dua ederim.
- Din Kültür ve Ahlak Bilgisi dersinde öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'a ellerimizi açıp istek ve dileklerimizi söylemektir.
- Evet, dua ederim.
- İşlerimizin yolunda gitmesi ve kötü bir şey olmaması için dua ederim.
- Sınava girerken ve bir yere giderken dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve ailemden öğrendim.

Ash, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Allah'a isteklerimizi ve dileklerimizi iletmektir.
- Evet, her zaman dua ederim.
- İsteklerimi söylerim.
- Yatmadan önce ve namazda dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve ders kitabımızdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah ile konuşma şeklimizdir. Dua yardımıyla Allah'la irtibat kurulur.
- Çok fazla dua ederim.
- Çünkü derdimi, sıkıntımı, üzüntümü Allah'a anlatırım.
- Her zaman dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- Allah'a dua ederiz
- Evet, dua ederim.
- Allah bizi yaratandır. Dualarımızı kabul eder.
- Namazdan sonra dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dini bir şey okumaktır.
- Evet, dua ederim.
- Allah'ın bizi kötülüklerden koruması için dua ederim.
- Ara sıra dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dua bize sevap kazandırır.
- Evet, dua ederim.
- Allah katında sevap almak için dua ederim.
- Bir işe başlarken ve sinirlenince dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Son ilahi kitaptır.
- Evet, dua ederim.
- Takdir almak için dua ederim.
- Kötü günlerde dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'a edilen ibadettir.
- Evet, dua ederim.
- Allah bizi korusun diye dua ederim.
- Namaz kıldıktan sonra dua ederim.
- Annemden öğrendim.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'a ellerimizi açarak onunla iletişime geçmenin tek yoludur.
- Her gün dua ederim.
- Allah ile iletişim kurup Ona verdiği nimetlere şükretmek için dua ederim.
- Namazda, başım sıkıştığında, teşekkür etmek için, oruç tutarken dua ederim.

- Din Kültürü öğretmenimizden, camide ve kuran kursunda öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'a karşı yaptığımız ibadettir.
- Evet, her zaman dua ederim.
- Allah'a isteklerimi bildirmek için dua ederim.
- Zor durumda olunca, namazdan sonra dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dileklerimizi Allah'a söylemektir.
- Evet, dua ederim.
- Çünkü içim ferahlar ve çok severim.
- Aklıma her geldiğinde dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza Nur , (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dua Allah ile iletişime geçmektir.
- Evet, dua ederim.
- Allah'la konuşmak için dua ederim.
- Zora düştüğüm zaman dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve annemden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İnsanlar tarafından istenilen dilektir.
- Evet, dua ederim.
- Allahtan yardım istemek için.
- Namazlarda ve cenazelerde dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Dua namaz kılmaktır.
- Evet, ederim.
- Allah emrettiği için dua ederim.

- Namazdan sonra ederim.
- Okuldan ve camiden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Allah'a yalvarmaktır.
- Evet, ederim.
- Allah'tan yardım istemek için dua ederim.
- Zor durumda kaldığımda dua ederim.
- Ailemden ve Din kültürü dersinden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Allah'a isteklerimizi söylemektir.
- Evet, çok sık dua ederim.
- Allah'a çok istediğim şeyleri söylemek için dua ederim. Bana yardım etsin isterim.
- Her zaman dua ederim.
- Ailemden ve öğretmenimizden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Dua Allah'a dileklerimizi, isteklerimizi ve teşekkürlerimizi söylemektir.
- Evet, her zaman ederim. Özellikle zor durumda kaldığımda daha çok ederim.
- Allah'a isteklerimi iletmek, Onunla konuşmak için dua ederim.
- Namazlardan sonra en çok gece yatarken ederim.
- Ailemden ve okuldan öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Allah'a karşı yaptığımız ibadettir.
- Evet, her zaman dua ederim.
- Allah'a isteklerimi bildirmek için dua ederim.
- Zor durumda olunca, namazdan sonra dua ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Dua kavramının soyut olarak algılandığı düşünülmektedir. Dua kavramına yönelik sorular sonunda öğrencilerin dua kavramını istek, dilek ve Allah'la konuşmak gibi ifadelerle tanımladıkları görülmüştür. Kavramın soyut olarak doğru

bir şekilde anlaşıldığı, öğrencilerin her zaman ve her durumda dua ettikleri gelen yanıtlardan anlaşılmaktadır. Dua ile ilgili bilgiler konusunda yine öğretmen en çok gösterilen kaynak olmuştur. Bunun nedeni özel olarak sorulduğunda aslında dua kavramını aileden fakat farklı duaları, her koşulda ve her yerde yapabileceklerini öğretmenden öğrendiklerini ifade etmişlerdir.

3.9. Adap Kavramı ile ilgili Bulgular

Adap kavramı ders kitabında, toplumsal hayatta insanlarla daha iyi bir ilişki kurmanın yolunun nezaket kurallarına uygun davranmaktan geçtiğini belirtmiştir. İslam dininin güzel ahlaka verdiği önem ve bu konuda en büyük örnek olan Hz. Muhammed'in güzel ahlakı anlatılmıştır.. (Pınarbaşı, 2018; 62-70).

- Adap sence nedir?
- Adaplı davranışlara örnekler veriniz?
- Adaplı olmak için neler yapılması gerekir?
- Adapla ilgili bilgileri nereden öğrendin?

Öğrencilerin verdiği cevaplar aşağıdaki gibidir.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Terbiye demektir.
- Misafirlikteyken saate bakmamak
- Terbiyeli davranmak gerekir.
- Kitaplardan öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Güzel ve iyi davranışlardır.
- Defteri olmayan arkadaşlarımıza defter vermek.
- Güzel ve iyi davranışlarda bulunmak.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Nezaket ve görgü kurallarına uymak.

- Saygılı, dürüst ve yardımsever olmak.
- Otobüste yaşlılara yer vermek, yere düşen arkadaşımıza yardım etmek.
- Türkçe öğretmenimizden öğrendim.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Nezaket göstermek.
- Selam vermek, yemekleri paylaşmak gibi.
- Nezaket göstermek gerekir.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve ders kitabımızdan öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Saygılı ve nezaketli olmak anlamına gelir.
- Arkadaşlarımıza yardım etmek. Ağzımız kapalı yemek yemek.
- İyi bir insan olmamız gerekir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- İnsanlara iyi davranmaktır.
- Selamlaşma düzgün ve içten yapılmalıdır.
- İyi ve güzel davranmak.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Terbiyeli ve nezaketli olmak demektir.
- Yemek yerken görgü kurallarına uymak.
- Terbiyeli olunmalı ve nezaket gösterilmelidir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

• Dürüst, nezaketli ve terbiyeli olmaktır.
 • Yaşlı bir amcanın elindeki eşyaları taşımak, kendimizden büyüklerimizle terbiyeli konuşmaktır.

- Terbiyeli, nezaketli, dürüst ve hoşgörülü olmak gerekir.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yürüyüşümüze dikkat etmek.
- Yolda insanları rahatsız etmeden dikkatli yürümek.
- Ciddi olmak gerekir.
- Annemden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dürütlüktür.
- Yemek yerken ağızımızı şapırdatmamak.
- Toplumsal kurallara uymak gerekir.
- Annem ve babamdan öğrendim.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Saygılı ve terbiyeli anlamına gelen bir davranış şeklidir.
- Anneye ve babaya saygı göstermek, herkese karşı terbiyeli olmaktır.
- Cana yakın ve nazik olunmalıdır.
- Din Kültürü öğretmenimizden ve camide öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Terbiyeli ve düzenli olmaktır.
- İnsanlara karşı terbiyeli olmak
- Görgü ve nezaket kurallarına uyulması gerekir.
- Camide öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Derli toplu olmaktır.
- Düzenli olmak
- Düzenli olmak gerekir.
- Annemden ve Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza Nur , (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Güzel ve iyi davranışlar.
- İyi davranışlarda bulunmak.

- Güler güzlü olmalıyız.
- Kitaplardan öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Nezaketli ve terbiyeli olmaktır.
- Yemek yerken ağızımızı şapırdatmamak
- Terbiyeli olmak gerekir.
- Anne ve babamdan öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Saygılı olmaktır.
- Esnerken ağızımızı kapatmak.
- Anne-babamız ve öğretmenlerimizin sözlerini dinlemeliyiz.
- Ailemden ve okuldan öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Güzel davranmaktır.
- Yardım isteyen arkadaşımıza yardım etmek.
- İyi insan olmak gerekir.
- Okuldan ve ailemden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Kibar ve terbiyeli olmaktır.
- Sofra kurarken annemize yardım etmemiz.
- Anne-babamızı sözünü dinlemeliyiz.
- Ailemden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Terbiyeli, ahlaklı ve kibar olmaktır.
- Yaşlılara yardım etmek, onların eşyalarını taşımak, onlara kibar olmaktır.
- Anne babamızın sözünü dinlemeli ve insanları incitmemeliyiz.
- Din kültürü öğretmenimden ve ailemden öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Terbiyeli ve düzenli olmaktır.
- İnsanlara karşı terbiyeli olmak

- Görgü ve nezaket kurallarına uyulması gerekir.
- Camide öğrendim.

Adap kavramı öğrenciler tarafından somut olarak algılandığı tespit edilmiştir. Çocuklar genel olarak adaplı olmayı sosyal hayattaki terbiyeli olmak ifadesi tarif etmişlerdir. Ailelerinden ve dersten öğrendikleri örnek davranışları adaba örnek olarak vermişlerdir. Öğrenciler günlük hayatta uymamız gereken adabı muâşeret kurallarını ikinci soruya cevap olarak vermişlerdir. Adap kavramının öğrenilmesinde aile, çevre ve okul en sık alınan cevaplar olmuştur. Adap kavramında aile ve sosyal çevrenin etkisinin büyük olduğu gözlemlenmiştir

3.10. Doğruluk Kavramı ile ilgili Bulgular

Doğruluk kavramı, ders kitabının her bölümünde işlenen bir kavramdır. İslam dininde doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik çok övülmüş davranışlardır. Bu konuda ders kitabımız Peygamber Efendimizin hayatından örnekler vermiştir. Mekke daha peygamberlik gelmeden önceki dönemlerde dahi doğruluk ve dürüstlüğü ile tanınan bir genç olduğu ifade edilmiştir.

“İşte bu (İslam), dosdoğru yolumdur. O halde ona uyun (başka) yollara uymayın ki (bunlar) sizi Allah’ın yolundan ayırmasın. İşte ‘Allah, emirlerine uygun yaşayıp, kötülüklerden sakınasınız’ diye size bunları emretti.” (Maide, 153)

- Doğruluk nedir?
- Doğruluk hakkında neler düşünüyorsun?
- Doğru söylemeye dikkat eder misin?
- Bunları nereden öğrendin?

Bu kavram Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde, ahlaki kavramlar arasında verilen temel kavramlardan biridir. Öğrencilerin verdiği cevaplar aşağıdaki gibidir.

Eylül, (5. Sınıf, 10 yaşında).

- Birinin yalan söylememesidir.
- Doğru söylemek insanlara güvenmemizi sağlar.
- Evet, çok dikkat ederim.

- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Elif, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söylememektir.
- Bence çok iyi bir davranıştır.
- Her zaman dikkat ederim.
- Din Kültürü dersinden öğrendim.

Nurhayat, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Bir şeyi olduğu gibi söylemektir.
- Hep doğru söylemeliyiz. Eğer yalan söylersek günah kazanırız.
- Evet dikkat ederim.
- Annemden öğrendim.

Aslı, (5. Sınıf, 10 yaşında)

- Bir kişiye yalan söylememek.
- İyilik yapmak kötülük yapmamaktır.
- Çok dikkat ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Özgür, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Her şeyi doğru söylemektir.
- Doğru söylemek her şeyi düzeltir.
- Evet çok dikkat ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Enes, (5. sınıf, 10 yaşında)

- İtiraf etmektir.
- Doğruyu itiraf etmektir.
- Evet dikkat ederim.
- Annemden öğrendim.

Yemliha, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söylememek.

- Çok iyi bir şeydir. Herkesi mutlu eder.
- Evet, çünkü yalan söylemek günahtır.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Veysel, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Dürüst olmaktır.
- Eğer insanlar doğru söylerse dünya daha huzurlu ve mutlu olur.
- Evet, yalan söylemem.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Zafer, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Bir şeyleri doğru yapmaktır.
- Sınavı doğru yapmaktır.
- Evet dikkat ederim.
- Annemden, babamdan ve Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Samet, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söylememektir.
- Birine yalan söylememek.
- Evet dikkat ederim.
- Ailemden öğrendim.

Beyza, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İnsanlara yalan söylememektir.
- Doğruluk insanlara güvenmeyi sağlar. Bunun için yalan söylememeliyiz.
- Her anımda dikkat ederim.
- Camide, kursta ve Din Kültürü dersinde öğrendim.

Leyla, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söz söylememek.
- İnsanların yalan söylememesi, ne olursa olsun doğruyu söylemesi gerekir.
- Evet dikkat ederim.
- Kendim araştırıp öğrendim.

Sultan, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- İnsanlarla doğru ve güzel bir şekilde konuşmak.
- İyilik yapmak.
- Evet dikkat ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Beyza Nur, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Herkese karşı doğru sözlü olmaktır.
- Her zaman iyi davranışlar sergilemeliyiz.
- Evet her zaman dikkat ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Hamit, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söylememektir.
- İyilik yapmaktır.
- Evet dikkat ederim.
- Din Kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Fatma, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Her zaman gerçekleri söylemektir.
- Doğru söyleyen insanı Allah çok sever.
- Çok dikkat ederim
- Din Kültürü Öğretmemizden öğrendim.

Süleyman, (5. Sınıf 11 yaşında)

- Dürüst ve mert olmaktır.
- İnsanlar sana her zaman inanır.
- Genelde dikkat ederim.
- Okuldan ve ailemden öğrendim.

Cihat, (5.Sınıf 11 yaşında)

- Ahlaklı olmaktır.
- Allah bizden ahlaklı olmamızı istediği için doğru sözlü olmalıyız.
- Evet, dikkat ederim.

- Ailemden ve din kültürü öğretmenimizden öğrendim.

Ali, (5. Sınıf 10 yaşında)

- Her zaman gerçek neyse onu söylemektir.
- Allah yalancıları sevmez bizimde yalan söylememizi istemez bunun için her zaman doğru sözlü olmalıyız.

- Evet, çok ama çok dikkat ederim. Çünkü Allah beni çok sevsin isterim.
- Din dersimizden, camiden ve ailemden öğrendim.

Elif K, (5. Sınıf, 11 yaşında)

- Yalan söz söylememek.
- İnsanların yalan söylememesi, ne olursa olsun doğruyu söylemesi gerekir.
- Evet dikkat ederim.
- Kendim araştırıp öğrendim.

Doğruluk kavramının genel olarak öğrenciler tarafından algılanmış olduğu ve aktif olarak hayatlarında kullandığı yapılan görüşmeler sonucunda tespit edilmiştir. Doğruluk kavramı ile ilgili “yalan söylememek” ifadesi sıkça alınan cevaplar arasındadır. Hatta öğrenciler doğruluk kavramını yalan söylememek ifadesi ile bütünleştirmişlerdir. Doğruluk kavramı verilen cevaplara bakıldığında dürüstlük, iyilik yapmak gibi kavramları da kapsamıştır. Öğrencilerin doğruluk kavramını soyut olarak algıladıkları tespit edilmiştir. Kavramın kazanılmasında aile faktörünün önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür. Okul ve aile yaşantısında paralellik olan öğrenci örneklerinde olumlu sonuçlara rastlanılmış ahlaki davranışların böylelikle alışkanlığa dönüştüğü görülmüştür.

SONUÇ

Ortaokul 5.sınıf öğrencilerinde dini kavramların algılanma biçimlerinin nitel olarak incelendiği çalışmamızda Kahramanmaraş İli, Onikişubat İlçesi, merkez ortaokulda öğrenim gören 5. sınıf öğrencilerinden 20 öğrenci ile bizzat görüşmek suretiyle görüşmeler yapılmıştır. Araştırma, öğretim programı odaklı olduğu için öğrencilerle yaptığımız görüşme öncesi ünitelerin tamamlanması hususuna dikkat edilmiştir. Yaptığımız nitel görüşme tekniğinde nitel araştırmanın özelliği gereği öğrenci sayısının değil, içeriğin niteliği; diğer bir ifadeyle öğrencilerin bilgilerinin niteliğinin önemli olduğu göz önünde tutularak öğrencilerden alınan cevaplardan elde edilen bulgular ışığında, şu sonuçlar çıkarılmıştır:

Allah kavramı ile ilgili yöneltilen sorulardan alınan yanıtlar ışığında öğrencilerin bu kavramı büyük ölçüde algıladıkları sonucuna varılmıştır. Kavramın algılanmasındaki en önemli etkinin ise, öğrencilerin sorularına doyurucu cevaplar alması olduğu görülmüştür. Doğru bilgilendirme yapıldığında, öğrencilerin Allah kavramını algılayabilecekleri tespit edilmiştir. Öğrencilerin ilgisini çeken soyut kavramlarından Allah kavramı ile ilgili dikkat çeken nokta, öğrencinin şekli var mı sorusuna cevap verirken gösterdikleri tereddüt olmuştur. Bunun sebebi sorulduğunda onu bu şekilde düşünürsem günah işlemiş olur muyum düşüncesi olmuştur. Bunun sebebi sorulduğunda aileden bu şekilde öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Diğer kavramlar içinse daha çok merak duygusu ile öğrendikleri ve özellikle en çok merak edilen cennet olduğunu ifade edilmiştir.

Allah'ın sıfatları ile ilgili olarak seçilen sıfatlar ve bu sıfatların anlatım şekli öğrencilerin bu kavramı algılamasını kolaylaştırmıştır. Oldukça soyut bir konu olan sıfatlar, öğrencinin bilişsel düzeyi göz önünde bulundurularak hazırlandığında, öğrenciler için daha verimli hale geldiği görülmüştür. Bu şekilde, öğrencilerin sıfatlar ışığında Allah kavramını da daha iyi anladıkları görülmüştür.

Melek kavramıyla ilgili yöneltilen sorular sonucunda öğrencilerin meleklerin görevlerini algılayabildikleri fakat meleklerin yaratılışları ve şekilleri konusunda zihinlerinde tam bir netlik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Görüşme esnasında sorulan 10 kavramdan özellikle “Allah ve Melek” kavramlarının ders anlatımı ile açıklanması -iki öğrenci dışında şekilselliğe gidilmemesi- dikkat çeken noktadır. Bu da öğrencilere uygun bir şekilde zengin örneklerle bilgi aktarımı yapıldığında, öğrencilerin anlama düzeylerinin arttığını göstermiştir.

Cennet kavramı ile ilgili yöneltilen sorular neticesinde kavramın soyut olarak algılandığı görülmüştür. Cennetin nerede olacağı sorusunda ise gayet net bir şekilde ahirette ya da Allah’ın katında cevap vermeleri bu hususunda anlaşıldığını göstermiştir.

Cehennem kavramı ile ilgili yöneltilen sorulardan alınan yanıtlar sonucunda bu kavramın soyut olarak algılandığı, sıcak, ateşin olduğu ve kötü insanların gideceği bir yer olarak öğrenildiği görülmüştür.

Peygamber kavramı ile ilgili yöneltilen sorulardan alınan yanıtlar sonucunda bu kavramın öğrenciler tarafından soyut olarak algılandığı görülmüştür. Peygamberin diğer insanlardan tek farkının Allah’ın elçileri olduğunun ifade edilmesi bu kavramın tam anlamıyla algılandığını göstermiştir.

Dua kavramı ile ilgili yöneltilen sorulardan alınan yanıtlar sonucunda öğrencilerin soyut olarak bu kavramı algılayabildiği ve hayatlarında aktif olarak kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca duanın her zaman ve her koşulda yapılabileceğinin bilincinde olmaları dikkat çekici bir noktadır.

Adap kavramı, nezaket kuralları kapsamında soyut olarak algılandığı sorulan sorulara verilen cevaplar ışığında görülmüştür. Adaba verilen örnekler ise günlük hayatta aile tarafından öğretilen adabı muaşeret kuralları olduğu tespit edilmiştir.

Doğruluk kavramı ile ilgili yöneltilen sorulardan alınan yanıtlar sonucunda bu kavramın algılandığı görülmüştür.

Genel olarak 5.sınıf öğrencilerin soyut kavramları büyük ölçüde algılayabildikleri görülmüştür. 2018-2019 eğitim-öğretim yılında, öğretim programının yeniden düzenlenmesi beşinci sınıf kademesi açısından faydalı olduğu görülmüştür. Eski programda, bütün sıfatlar, hatta öğrencilerin telaffuz etmekte dahi zorlandıkları sıfatları, öğrenmeleri istenirken yeni programda onları isim olarak bilmek yeterli görülmüştür. Allah’ın sıfatlarından ilim, tekvin, semi ve basar sıfatları detaylı olarak açıklanmış kullanılan bol örnekler öğrencinin algılamasında, soyut

kavramı tasvir edebilmesinde kolaylık sağlamıştır. Adap başlığında yeni bir ünite eklenerek dinin pratik yönünün öğretimi yapılmıştır. Allah kavramını zâtı, fiilleri ve sıfatları ile daha sade bir şekilde açıklanmıştır.

Öğrencilerin kendilerini ve düşüncelerini ifadelerinde zorlanmadıkları, ahlaki kavramları dini kavramlar ile açıklayabildikleri ve örnekler verebildikleri, yargılamalarda ve değerlendirmelerde bulunabildikleri ulaşılan bir başka sonuçtur. Hatta bazı kavramları hayatlarında uygulamaları ve onlardan örnekler vermeleri kavramı içselleştirdiklerini göstermiştir.

Çalışmada öğrencilerin somut işlemler döneminden soyut işlemlere geçiş aşamasında olmalarına öğretim programındaki kavramları, programa uygun şekilde anladıkları sonucuna ulaşılmıştır.

ÖNERİLER

Yaptığımız çalışmalarda hazırbulunuşluğun önemi açık bir şekilde görülmüştür. Bu yüzden aile faktörü büyük önem arz etmektedir. Yetişkinlere bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmaları için bazı temel bilgilerin daha net bir şekilde öğretilmesi bu konuda diyanet kurumunun etkili bir çaba göstermesi gelecek nesiller içinde olumlu olacağı düşünülmüştür. Bu konular herkesin bileceği konular olarak düşünülmemeli ve ailelere bilgi verilmelidir.

İlkokul 4.sınıfta başlayan din eğitimi gelişim seviyelerine uygun olarak, daha erken önemlerde özellikle ahlaki kavramlar yönünden başlatılabilir.

Özellikle televizyon, bilgisayar ve sosyal medya bu yönde olumlu olarak kullanılabilir. Çocukların seveceği, eğleneceği, bunları yaparken de öğreneceği oyunlar geliştirilebilir.

Özellikle din kültürü öğretmenleri kendilerini donanımlı bir öğretmen olarak yetiştirmeli ve geliştirmeye devam etmelidir. Öğrencilerle daha iyi diyalog kurulmalı amaç dersi ve konuları sevdirmek olmalıdır.

Dini efsaneleştirmekten ziyade daha ayet ve hadisler ışığında öğretilmeli. Bu konuda diyanet ve milli eğitim özel yayınlar hazırlayabilir.

Ders kitaplarında örnekler verilirken günümüze uygun örneklere de yer verilmeli öğrenci kendi hayatından da örnekler bulabilmelidir.

Eba gibi eğitim platformlarında öğrencilerin yararlanabileceği bir kütüphane oluşturulabilir. Çünkü bu platformlar öğrencinin araştırmada baktığı ilk yerlerdir. MEB'in ve Diyanet'in ortak çalışması zengin ile bir materyal havuzu hazırlanabilir.

Dini kavramların öğretiminde, öğrencilerin beklentileri dikkate alınmalıdır. Ayet ve hadisin önemi öğrenciye aktarılmalı ve öğrencilerin ayet ve hadis ışığında kavramları öğrenmeleri konusuna dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet Zeki (2009). *Din Öğretiminde Yöntemler* (4.baskı). Ankara: Nobel Yayınları
- Akyürek, Süleyman (2004). *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi* (1.baskı). İstanbul: Dem Yayınları.
- Ay, Mehmet Emin(2017). *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım* (36.Baskı). İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- Akyürek, Süleyman (2009). *Din öğretimi* (1.baskı) Ankara: Nobel yayınları.
- Allport, Gordon W. (2016). *Birey ve Dini* (3. Baskı) Ankara: Elis Yayınları.
- Arı, Ramazan(2008). *Eğitim Psikolojisi* (4.baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ahioğlu, E. Nihal(2008). Kültürel-tarihsel kuram çerçevesinde çocuk gelişimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (sayı:41) 165-168.
- Atik, Aslıhan(2016). *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Başalan İz, Fatma (2009).*Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Kuramına Göre Hemşire Öğrencilerin Ahlaki Yardım Yeteneklerinin Belirlenmesi*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Başaran, İbrahim Ethem(2005). *Eğitim Psikolojisi Gelişim, Öğrenme ve Ortam* (6.baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Bilgin, Beyza ve Selçuk, Mualla (1999). *Din Öğretimi* (4.Baskı). Ankara: Gün Yayıncılık.
- Binbaşoğlu, Cavit (1982). *Eğitim Psikolojisi* (5.Baskı). Ankara: Binbaşoğlu Yayınevi
- Cevizci, Ahmet (2010). *Eğitim Sözlüğü* (1.Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Cüceloğlu, Doğan (2007). *İnsan ve Davranışları* (16.Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Çeçen-Eroğul, Ayşe Rezan(2014). Ahlak Gelişimi (Editör: Ayşe Rezan Çeçen Eroğul, Filiz Yurtal). *Eğitim Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Mentis Yayıncılık, 213-232.
- Çiftçi, Nermin (2003). Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişim Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi* (sayı:1), 43-77.
- Çolakkadioğlu, Oğuzhan (2014). Bilişsel Gelişim (Editör: Ayşe Rezan Çeçen Eroğul, Filiz Yurtal). *Eğitim Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Mentis Yayıncılık, 97-179.
- Erden, Münire (2017). *Eğitim Bilimlerine Giriş* (10.Baskı). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Erden Münire ve Akman, Yasemin(2015). *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme* (22.baskı). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Garner, Mary J. Gardiner, Harry W. (2015). *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, (Çevirenler: Ali Dönmez ve H. Nermin Çelen). Ankara: İmge Kitapevi.
- Gazali, (1990). El Munkız Min-Ad Dalal, (Çeviri: Hilmi Güngör), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gölcük, Seda (2010). *İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinde Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Düzeyi ile Ahlak Gelişimi Arasındaki İlişkiler*, Yüksel Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Hayran, Zeynel(2010). *Çok Uyaranlı Eğitim Ortamlarının Öğrencilerin Kavram Gelişimine Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Hood, Ralph W. (2004), "Dini Gelişim Kuramları", (Çev.: M. Doğan Karacoşkun) *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (Sayı IV). 205-221.
- Holm, Nils G. (2018). *Din Psikolojisine Giriş* (3.baskı). İstanbul: İnsan Yayınları
- Hoy, Anita Woolfolk (2015). *Eğitim Psikolojisi* (1.baskı) İstanbul: Kaknüs Yayınları
- Hökelekli, Hayati (2005). *Din Psikolojisi* (6.Baskı). Ankara: Diyanet Vakfı yayınları

- Hökelekli, Hayati (2002). *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (1.baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları
- Jung, Carl Gustav (2017). *Psikoloji ve Din* (1.baskı). İstanbul: Okyanus Yayıncılık
- Karaca, Faruk (2007). *Dini Gelişim Teorileri* (1.baskı). İstanbul: Dem Yayınları
- Karacoşkun, M. Doğan(2004). Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV*, (Sayı:2), 23-36.
- Karagöz, İsmail, Karaman, Fikret (2015). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (6.Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanları Yayınları
- Kaya, Mevlüt (1997). Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerinde Etkisi. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (Sayı: 4), 185-200.
- Kılıçaslan, Zuhul (2013). *10-12 Yaş Grubu Çocuklarda Dini ve Ahlaki Kavramların Algılanma Biçimleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Köse, Ali ve Ayten, Ali (2016). *Din Psikolojisi* (6.baskı). İstanbul: Timaş Yayıncılık
- Miller, Patricia H.(2017). *Gelişim Psikoloji Kuramları* (2.Baskı) Ankara: İmge Kitabevi
- Okumuşlar, Muhiddin (2002). *Fıtrattan Dine* (1.baskı). Konya: Yediveren Kitap.
- Okumuşlar, Muhiddin (2013). *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi* (1.Baskı). Konya: Yediveren Kitap.
- Özüdoğru Erdoğan, Halide Nur (2014). Ergenlik Döneminin Dini ve Toplumsal Gelişimi, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Sayı:1), 153-165.
- Özyurt, Berrin Eylene (2015). Gelişim Konularına Genel Bakış (Editör: Alim Kaya). *Eğitim Psikolojisi* (4.Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 1-30.
- Piaget, Jean (2016). *Çocuk Psikolojisi* (Çev.: Orçun Türkay). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Piaget, Jean(2015). *Çocuğun Ahlaki Yargısı* (Çeviren: İdil Dünder) (1.baskı) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

- Paloutzian, Raymond F. ve Park, Crystal L. (2013). *Din ve Maneviyat Psikolojisi* (1.Baskı). Ankara: Phoenix Yayıncılık.
- Peker, Hüseyin (2018). *Din Psikolojisi* (16.baskı). İstanbul: Çamlıca Yayınları
- Pınarbaşı, Bekir (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (5.Sınıf)*, Ankara: Dikey Yayıncılık.
- Rousseau Jean-Jacques (2013). *Emile* (15.Baskı) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Selçuk, Mualla (1990). *Çocuğun Gelişiminde Dini Motifler* (1.Baskı). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Selçuk, Ziya (2018). *Eğitim Psikolojisi* (23.baskı). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Selçuk, Ziya (2005). *Gelişim ve Öğrenme* (13.Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Senemoğlu, Nuray(2015). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya* (25.baskı). Ankara: Yargı Kitabevi.
- Taştekin, Osman (2002). *Kıyamet ve Ahiretle ilgili Kavramların Öğretimi* (1.Baskı). Samsun: Palmiye Yayınları.
- Taylı, Aslı (2014). Sosyal Öğrenme Kuramı (Editör: A.Rezan Çeçen Eroğul, Filiz Yurtal), *Eğitim Psikolojisi El Kitabı*, Ankara: Mentis Yayıncılık, 447-464.
- Topuz, İlhan (2003). *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başaçıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Tosun, Cemal (2010). *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (4.Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınevi
- Uysal Hacer, (2010). *Ahlak Gelişimi ve Din*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Ülgen, Gülten (2004). *Kavram Geliştirme* (4.baskı). Ankara: Nobel Yayınları
- Yavuz, Kerim (2012). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (3.Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Yavuzer, Haluk (2016). *Çocuk Psikolojisi*, (39.Baskı). İstanbul: Remzi Kitapevi
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2010). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (5.baskı) Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Wadsworth, Barry J. (2015). (Çeviri Editör; Ziya Selçuk). *Piaget'nin Duyuşsal ve Bilişsel Gelişim Kuramı* Ankara: Pegem Akademi Yayınlar.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Emel TORUN

Doğum Yeri ve Yılı: Kahramanmaraş / 1988

Yabancı Dili: İngilizce

İlköğretim: Ilıca İlköğretim Okulu / 2002

Ortaöğretim: Kahramanmaraş Anadolu İmam Hatip Lisesi / 2007

Lisans: Selçuk Üniversitesi – Eğitim Fakültesi – İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Programı / 2011

Çalışma Hayatı:

Merkez Kuyulu Ortaokulu.(2012-2015)

50.Yıl Ortaokulu (2015-2016)

Ilıca Ortaokulu (2016-2019)

Ilıca İmam-Hatip Ortaokulu (2019-.....)